

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).
 Informatie op Internet: <http://www.let.ruu.nl/hist/info/VVG/>

Redactie

Marijke Huisman (hoofdredactie), Zonneke Matthée (blad-manager), Fia Dieteren, Marije Groos (eindredactie), Suzanne Hautvast (eindredactie) en Lizzy Jongma.

Redactieadres

Obrechtstraat 5
 3572 EA Utrecht
 Tel. 030-2718164
 E-mail: marijkeh@dds.nl

Lidmaatschap/abonnement

VVG, p/a IIAV, Obioplein 4, 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812
 Contributie 2000: f 40,00 per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer, of inkomen onder f 1500,00 p.m.) f 55,00 per jaar (lid).
 Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering. Abonnee f 30,00; Instellingen f 40,00
 Abonnees kunnen geen aanspraak maken op de rechten van de leden. U kunt lid of abonnee worden door te bellen, door het bedrag over te maken op het VVG gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Het abonnementsgeld dient vooruit te worden betaald. Abonnementen worden automatisch verlengd tenzij één maand voor het verstrijken van de abonnementsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd. Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Advertenties: 071-5215873

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

voorzitter: dr. Maria Grever Tel. 024-3615761 (fax 024-3612807) e-mail: M.Grever@let.kun.nl
 1e secretaris: drs. Jeannine Hendriks Tel. 075-6318873, e-mail: ijmh@globalxs.nl
 2e secretaris: drs. Marianne Boere Tel. 020-6651318, e-mail: boere@iiaav.nl
 Penningmeester: drs. Frieda Boekweit Tel. 020-5810547, e-mail: sequoia@xs4all.nl
 drs. Esther Captain Tel. 030-2538231, e-mail: Esther.Captain@let.uu.nl
 dr. Emily Hemelrijk Tel. 023-5323613, e-mail: hemelrijk@rullet.leidenuniv.nl
 drs. Annette Mevis Tel. 020-6654780, e-mail: mevis@iiaav.nl

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. Piet Blaas (EUR)
 prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
 prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
 prof.dr. Willy Jansen (KUN)
 prof.dr. Paul Klep (KUN)
 prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
 prof.dr. Joyce Outhoorn (RUL)
 prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Dutch representative IFRWH

dr. Berteke Waaldijk
 Homeruslaan 58, 3581 MJ Utrecht; Tel. 030-2536151
<http://www.history.unimelb.edu.au/ifrwh.html>

Correspondentieadres VVG

p/a IIAV
 Obioplein 4
 1094 RB Amsterdam
 Tel: 020-6651318
 Fax: 020-6655812

ISSN 1382-3914

Lay-out: E. van Dusseldorp

Druk: Zet & Print, Naarden

Foto omslag: Eleonora Duse in De dode Stad. (Bron: Onsterfelijke Vrouwen, deel 2. Haarlem, 1970)

SCIENCE FICTION

- Last woman standing
 Raymond Harper 3

TONEEL

- Kenau's erfdochters
 Pim van Oostrum 6

SLAVERNIJ

- Getuigenissen van Jamaicaanse slavinnen 1834-1838
 Henrice Altink 9

BURGERSCHAP

- Een goede burger is altijd vader
 Marieke Smulders 12

TWEDE GENERATIE

- Een NSB-dochter
 Nanda van der Zee 15

UNIVERSITEIT

- Interview met
 Diederik Oostdijk
 Suzanne Hautvast 17

RECENSIES

- Bluesvrouwen van het eerste uur
 Marijke Huisman 19
- 'Een allerneeteligst karakter'
 Els Kloek 21
- Tussen school en leven
 Hans de Frankrijker 23

TENTOONSTELLING

- Elck zijn waerom
 Annette Wiesman 24

JAARREDE VOORZITTER VVG

- Een Argentijnse vreemdeling in Den Haag
 Maria Grever 26

IFRWH

28

HISTORICA-SERVICE

29

VERS VAN DE PERS

30

SVVT

31

Goed/fout

In deze aflevering van *Historica* staat onder andere een interview met een vrouw die terugkijkt op haar leven als dochter van een NSB-vader. VVG-voorzitter Maria Grever geeft in haar *Jaarrede* suggesties voor de inburgering van Maxima. Zij is de vriendin van prins Willem-Alexander, maar Maxima is ook een dochter van een foute vader. Wat spookte de mogelijke koninklijke schoonfamilie een kwart eeuw geleden uit? De argwaan bij verschillende groepen Nederlanders is groot. Maar treft Maxima blaam voor daden die haar vader zou hebben begaan? Algemeen wordt geoordeeld dat kinderen nooit de zonden van hun ouders kunnen erven. Von der Dunk pleit voor een onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek naar de rol van de vader tijdens de regering-Videla. De Tweede Kamer steunt zo'n onderzoek niet.

Inmiddels zijn er bij ons 55 jaren verstreken sinds de Duitse en Japanse capitulatie. Het valt op hoe weinig aandacht is besteed aan de lotgevallen van de mensen die fout waren in de oorlog en hun kinderen. Aan de wreedheden die bijvoorbeeld in het kamp Westerbork gepleegd werden, met name door die mensen die op de rand van goed en fout waren tijdens de oorlog. Wreedheden als het verkrachten van NSB-vrouwen waren geen uitzondering. Kinderen die daar getuige van waren, slachtoffers van een genegeerde oorlog. Er is ook nooit een duidelijk schuldig uitgesproken over de wandaden die in de diverse kampen zijn gepleegd. Pas in 1995 kreeg de Stichting Werkgroep Herkenning subsidie van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, waarmee een landelijk secretariaat kon worden ingericht als coördinatiepunt. Eindelijk aandacht voor de groep NSB-kinderen en -kleinkinderen.

Maxima, misschien onze toekomstige koningin, jouw rol zal in één opzicht duidelijk zijn: zorgen dat wij Nederlanders kunnen leren van fouten en dat je dit foute verleden niet moet wegstoppen, maar dat je er ook niet bij stil kunt blijven staan in die zin dat het de toekomst blokkeert, zoals je schoonmoeder reeds sprak. Het verleden volledig doorgronden, dan pas kunnen we er onszelf van bevrijden, en ons er mee verzoenen.

Zonneke Matthée

Last woman standing

Vrouwen in sciencefictionfilms: van slachtoffer tot superheld

Raymond Harper

Op het eerste gezicht lijkt een historisch tijdschrift niet de aange-
wezen plaats voor een artikel over sciencefiction. Sciencefictionfilms
zijn niettemin bij uitstek geschikt als historische bron omdat ze
- vaak op een heel extreme manier - toekomstvisies uit het verle-
den inzichtelijk maken, zowel op het inhoudelijke als op het formele
vlak. Beide aspecten komen aan bod in deze bijdrage, die een ken-
nismaking biedt met de meest spraakmakende gelegenheden waarbij
vrouwen in de door mannen gedomineerde 'wereld van de toe-
komst' het voortouw nemen.

De stelling dat films een vluchtroute bieden uit de alledaagse
werkelijkheid, is nergens zozeer van toepassing als op het
horror- en sciencefictiongenre. Ondanks de talloze opper-
vlakkige verschillen hebben beide genres welbeschouwd veel
gemeen. Ze richten zich allebei tot een publiek dat meer
belang hecht aan imposante *special effects* dan aan subtiel
acteerwerk en geloofwaardigheid. En in beide gevallen is het
scenario vaak ofwel gebaseerd op een dystopische uitgangs-
situatie (de totalitaire toekomststaat of de postnucleaire anar-
chie), ofwel op een bedreiging van buitenaf (een komeetin-
slag of een reuzenspinnenplaag), waartegen slechts doortas-
tend particulier optreden uitkomst kan bieden. Ten slotte is
het veelal een kwestie van smaak of men een film als horror
dan wel als sciencefiction wil catalogiseren, aangezien veel
ruimtewezens er kennelijk onsmakelijke eetgewoonten op
nahouden en anderzijds menige bloeddorstige griezels van
buitenaardse afkomst blijkt te zijn. Regelmatig wordt daarom
de koepelterm *fantasy* gehanteerd.

Hoewel dit moeilijk met harde cijfers valt te onderbouwen,
wordt algemeen aangenomen dat de doelgroep grotendeels
uit jonge mannen bestaat. Evenals in het universum van de
computerspelletjes gaat dit gepaard met een uitgesproken
gender bias. Doorgaans is het een man die de gemeenschap
of de wereld voor de ondergang behoedt of de onderdrukker
omverwerpt. Vrouwen spelen hierbij een in alle opzichten
ondergeschikte rol. Ofschoon de voornaamste tegenstander
van de held meestal eveneens een man is, worden incidenteel
vrouwelijke medeplichtigen ingezet als nevenattractie. Ook
wordt de held regelmatig door een vrouwelijke helper bijge-
staan. Maar de meest gangbare vrouwenrol in de horror- of
sciencefictionfilm is wel die van het hulpeloze meisje dat
door de onverschrokken held uit de klauwen van de slechte-
riken wordt gered als opmaat naar de obligate romantische
noot in het slotakkoord.

Boze koningin Pallenberg wordt onder schot gehouden door Barbarella Fonda. (Bron: collectie auteur).

Futuristisch conservatisme

Dat vrouwelijke personages voornamelijk een decoratieve
bijdrage leveren, komt niet in de laatste plaats tot uitdrukking
in de aankleding. Het 'hulpeloze meisje' wordt in veel geval-
len uitgebeeld door een weelderige blondine met smachtende
ogen boven een diep décolleté, en de 'vrouwelijke mede-
plichtigen' vormen niet zelden een welkom excuus om futu-
ristisch uitgedoste *femmes fatales* te laten opdraven. Dit uit-
gangspunt ligt ook ten grondslag aan een van de eerste scien-
cefictionfilms waarin vrouwen méér dan een bijrol vervullen.
Eind jaren vijftig verscheen *The queen of outer space*, waar-
in een groep mannelijke ruimtevaarders terechtkomt op de

planeet Venus waar vrouwen de macht hebben gegrepen en alle mannen hebben verbannen. Uiteraard slagen de astronauten er dankzij een combinatie van list en mannelijke charmes uiteindelijk in om de 'natuurlijke orde' te herstellen. Hoe die natuurlijke orde er volgens de makers uitzag, blijkt niet alleen uit de liefdevolle verzoening aan het slot. Om de ordetroepen van de boze koningin te misleiden, zijn de vrouwelijke bondgenoten van de astronauten in een bepaalde scène genoodzaakt om te doen alsof ze de indringers zojuist gearresteerd hebben. Zodra de bedreiging geweken is, worden de laserpistolen echter onmiddellijk aan de mannen overgedragen, een merkwaardig detail aangezien de vrouwen de rechtmatige eigenaars van dit wapentuig zijn en er ook heel behoorlijk mee overweg kunnen. Het voorgaande betreft wellicht een onbewuste uitglip, maar ook anderszins straalt deze film een uitzonderlijk traditionele kijk op de sekseverhoudingen uit. Dit futuristische conservatisme leverde hem onder kenners overigens een onbetwiste *camp*status op, alsmede talloze citaten in genreparodieën van later datum.

De vrouw van de toekomst ontworstelde zich slechts langzaam aan de erfenis van het verleden. Tien jaar later, in de hoogtijdagen van het hippietijdperk, verscheen de ultieme cultfilm *Barbarella*. Hoewel deze rolprent evenmin te boek staat als het toppunt van fijnzinnige humor en uitgelezen smaak, bevinden we ons toch ineens op een heel ander niveau. Met Jane Fonda in de titelrol en de onlangs overleden Roger Vadim als regisseur beschikten de makers over een voor een genrefilm tot dan toe ongehoord budget. Dit komt met name tot uitdrukking in de art-direction, die nog altijd bijzonder indrukwekkend is. Het op de gelijknamige Franse strip gebaseerde scenario beschrijft de avonturen van de ruimte-agent Barbarella, die in de verre toekomst de megalomane wetenschapper Duran Duran moet opsporen. Ze belandt hierbij in de verdorven stad Solon (=Sodom), die wederom wordt geregeerd door een boze koningin, schitterend gespeeld door Anita Pallenberg. Hoewel bepaalde elementen de toets van de hedendaagse politieke correctheid misschien niet kunnen doorstaan, en de hoofdpersoon het sowieso eerder moet hebben van haar sex-appeal dan van haar slagkracht, is haar missie succesvol. Waarmee Barbarella wellicht de eerste heldin van het witte doek is die de aarde van de totale vernietiging heeft gered.

Mede vanwege het succes van *Barbarella*, ook bij een algemener publiek, werden gaandeweg meer vrouwelijke wereldredders ten tonele gevoerd. Vaak betreft het overigens afgeleiden van mannelijke superhelden, zoals Supergirl en Batgirl. De meest memorabele uitzondering staat tevens bekend als een van de meest gedenkwaardige sciencefictionfilms aller tijden. *Alien* (1983) was het geesteskind van regisseur Ridley Scott, die zowel binnen (*Blade Runner*) als buiten (de 'vrouwen-roadmovie' *Thelma & Louise*) het genre meer lauweren heeft geoogst. Hoofdpersoon was Sigourney Weaver, evenals Fonda een prominente karakteractrice. Waar Fonda echter werd getypecast als een onnozel kindvrouwje dat meer door geluk dan door wijsheid in haar opzet slaagt, en Supergirl en consorten wegens hun bovennatuurlijke krachten mank gaan aan een totaal gebrek aan geloofwaardigheid, is Weaver als de licht neurotische astronoute Ellen Ripley zo menselijk als maar kan.

In de film maakt zij deel uit van de bemanning van een ruimteschip dat tijdens een reddingsoperatie een buitenaards monster oppikt. Ripley is de enige die uiteindelijk levend weet te ontkomen, na het monster onschadelijk gemaakt te hebben. Dat zij slaagt waar haar (merendeels mannelijke) medebemanningsleden falen, dankt ze niet aan fysieke kracht, superieure bewapening of stalen zenuwen, maar aan een combinatie van overlevingsdrang en praktische intelligentie. Deze heldin tegen wil en dank wordt echter niet uitsluitend gedreven door eigenbelang, aangezien ze haar eigen leven in de waagschaal stelt om dat van anderen te redden: in het origi-

neel een kat, in het vervolg *Aliens* een klein meisje. Hoewel Ripley ook in dit vervolg superieur blijkt aan haar schietgrage collega's, zijn de beklemmende sfeer en het sublieme acteerwerk naar het achterplan verdreven door een overmaat aan *special effects* en spectaculair geweld.

Karikaturaal

Qua toekomstbeeld vormen de jaren-tachtigproducties als *Alien* en *Blade Runner* het spiegelbeeld van *sixties* films als *Barbarella*: duister en somber tegenover kleurrijk en optimistisch. Kleur en humor kwamen opnieuw in beeld toen in 1995 *Tank Girl* verscheen, evenals *Barbarella* gebaseerd op een underground stripverhaal. Alhoewel deze film ogenblikkelijk in de eregalerij van het cultcircuit werd opgenomen, ging dit niet gepaard met navenante bezoekersaantallen. Het vermoeden dringt zich op dat deze overigens dolkomische, flitsend vormgegeven en razendsnel gemonteerde actiefilm nèt iets te vrouwvriendelijk was voor het nog steeds overwegend mannelijke publiek. Regisseuse Rachel Talalay en scenarioschrijfster Tedi Serafian vestigden een nieuw baanrecord voor seksistische grappen over mannen. Deze werden in moordend tempo gedebiteerd door hoofdrolspeelster Lori Petty, een gouden keus ondanks dat niemand minder dan Madonna eveneens geïnteresseerd schijnt te zijn geweest.

Tank Girl geeft te kennen dat ze een microscoop en een pincet nodig heeft.
(Bron: collectie auteur).

Terwijl *Barbarella* is neergezet als een futuristische stoeipoes, kan *Tank Girl* worden omschreven als een meerderjarige cyberpunkuitvoering van Pippi Langkous, compleet met grote mond en onverantwoordelijk gedrag. In tegenstelling tot Pippi en tot haar voorgangster in de strip hecht ze zeer aan uiterlijk vertoon – in een van de eerste scènes is ze haar nagels blauw

aan het lakken met een verfkwast -, doch haar onconventionele charme is vermoedelijk niet besteed aan de meer behoudende sciencefictionliefhebber. De andere kant van de medaille is dat de mannelijke personages in deze film vrijwel zonder uitzondering worden afgeschilderd als platpratende, sadistische, hersenloze *losers*, wier belevingswereld zich voornamelijk op kruishoogte bevindt. Ook deze voorstelling van zaken zal niet bij iedereen in de smaak zijn gevallen.

Deze karikatuurale weergave van de *battle of the sexes* laat zich het best illustreren aan de hand van een concreet voorbeeld. Aan het begin van de film maakt de heldin deel uit van een postapocalyptische hippiecommune, die door de machthebbers wordt overvallen. Tank Girl is de enige die noemenswaardige weerstand biedt. Na zeven aanvallers te hebben gedood, wordt ze gevangengenomen. Het vooruitzicht op seksueel vertier is de voornaamste reden dat ze door de *bad guys* in leven wordt gelaten, waarbij dezen zich geen rekenschap geven van het feit dat ze zojuist haar vriendje en haar huisdier hebben vermoord. Tank Girl realiseert zich dit alles uiteraard wél, en zint op wraak. Langs haar neus weg informeert ze "wie van jullie lekkere stukken z'n olie wil laten verversen". Haar uitverkoren slachtoffer hapt onmiddellijk toe, en als zijn maten hem waarschuwen dat ze "hem er zo afbijt", richt hij zijn pistool op haar hoofd met het dreigement: "Als ik tanden voel, voel jij lood!" Wanneer hij vervolgens gretig zijn gulp openritst, voert Tank Girl een overtuigende act op als een verlegen schoolmeisje dat met een lastig probleem zit. Gevraagd naar de redenen voor dit oponthoud, antwoordt ze doodleuk dat ze een microscoop en een pincet nodig heeft. Hoongelach volgt. De gekleineerde falloocraat wil zich rehabiliteren door haar te verkrachten en verliest daarbij Tank Girl's benenwerk uit het oog, wat hem letterlijk zijn nek kost.

Tank Girl was wellicht té baldadig en té extreem voor het grote publiek. Twee jaar later werd met *Barb Wire* een nieuwe poging ondernomen om een vrouwelijke sciencefictionheld te lanceren. Van de weeromstuit sloeg men echter door naar het andere uiterste, onder andere door de keus voor de (aldus een van de vele vernietigende recensies) "in zwart latex vacuümgetrokken" *Baywatch*-ster Pamela Anderson als hoofdrolspeelster. Ook deze film flopte, evenals het gelijkijdige en gelijkaardige *Vampirella*.

Altijd moedig

Op dit moment is de persoon met per saldo de beste papieren voor de titel 'superheldin van de toekomst' noch een gestroomlijnd fotomodel à la Barbarella of Barb Wire, noch een anarchistische rouwdouwer à la Tank Girl, maar een typisch Amerikaanse studente die is uitverkoren om de krachten der duisternis te bestrijden. Haar naam is Buffy Summers, beter bekend als Buffy the Vampire Slayer. In de oorspronkelijke verfilming uit 1992 wordt ze vertolkt door Kristy Swanson. Het gegeven - een oppervlakkige losbol moet tegen wil en dank een vampierinvasie afweren - was aardig maar de uitwerking liet te wensen over, en het resultaat was, alweer, een commercieel fiasco.

Het is dan ook opmerkelijk dat de makers toestemming kregen voor een tweede poging, ditmaal als televisieserie. Ongebruikelijker nog is dat deze herkansing al snel een daverend succes werd. Voor een groot deel is dit te danken aan de nieuwe hoofdrolspeelster Sarah Michelle Gellar. Waar Buffy Swanson als het ware bij toverslag van een verwend mormel tot de moeder Theresa van de vampierbestrijding transformeert, maakt Buffy Gellar van aflevering tot aflevering een ontwikkeling door waarbij ze, hoe vergezocht de scenario's soms ook zijn, zelden haar geloofwaardigheid verliest. Ze is ongewoon sterk en taai - vampiers zijn niet de gemakkelijkste tegenstanders -, maar niet onoverwinnelijk, en zich terdege hiervan bewust. Ze is altijd moedig, maar slechts bij vlaggen opofferingsgezind. Ze is geen briljante studente, maar op een praktische manier intelligent, zoals blijkt uit de vlijm-

Met een sarcastische glimlach helpt Buffy een vampier naar de andere wereld. (Bron: collectie auteur).

scherpe *one-liners* waarmee ze zowel haar vijanden als haar goedwillende maar wereldvreemde mentor op hun nummer zet. Het is immers, in haar eigen woorden, háár leven dat voortdurend op het spel staat.

Buffy Gellar is echter bovenal een normale adolescent met een normale belangstelling voor de normale dingen des levens. Ze beseft dat haar werk gedaan moet worden, en dat zij de enige is die dit kan, maar probeert daarnaast uit het leven te halen wat erin zit, want iedere nacht kan haar laatste zijn. Haar standpunt dat ook een superheld recht heeft op een privé-leven, culmineert in haar verhouding met de bekeerde vampier Angel: *sleeping with the enemy* in optima forma. Ondanks, of misschien liever dankzij, deze menselijke zwakheden kwijt Buffy zich over de gehele linie effectiever van haar taak dan haar collega-vampierjagers die voor korte tijd bijspringen: de emotionele *killer machine* Kendra en de labiele Faith, die gaandeweg te véél plezier in haar werk krijgt. Buffy heeft haar dilemma's, haar dichte deuren en haar dipjes, doch juist in haar kwetsbaarheid ligt haar kracht. In tegenstelling tot haar ambtgenoten, die bij voorkeur solitair en anoniem opereren, is Buffy een teamspeler die in nood altijd op hulp van anderen kan rekenen. Maar bovenal is Buffy een superheld die zich laat leiden door haar eigen instinct, haar eigen overtuigingen en haar eigen geweten, en niet door een abstracte functieomschrijving of door blinde moordlust. Ze maakt fouten, kostbare en onnodige fouten soms, maar die worden haar grif vergeven, door haar medestrijders en - aan haar populariteit te oordelen - óók door haar talloze fans van beiderlei kunne. Met al haar tekortkomingen is Buffy van alle wereldredders tot op heden, vrouwen én mannen, waarschijnlijk de meest identificeerbare. Het lot van de wereld blijkt niet in de handen van Superman te liggen, maar in die van Buffy het buurmeisje. Dat dit het succes van haar missie evenals dat van de serie alleen maar ten goede kwam, geeft hoop dat ook in de wereld van de *fantasy* de 'zachte krachten' uiteindelijk zullen overwinnen.

Raymon Harper is maatschappijhistoricus en letterkundige.

Literatuur

Gezaghebbende overzichtswerken op dit gebied zijn B.W. Aldiss en D. Wingrove, *Trillion year spree. The history of Science Fiction*. Herz. ed., Londen, 1986, en J. Clute en P. Nicholls (red.), *The encyclopedia of Science Fiction*. Londen, 1993. Beide werken gaan mank aan een intellectualistische benadering, en zijn bovendien (*the future is now*, tenslotte) alweer hopeloos verouderd. Voor de feitelijke informatie heb ik mij daarom hoofdzakelijk gebaseerd op het *Lexikon des internationalen Films 1999/2000* op CD-ROM. München, 1999. Daarnaast staat veel informatie op internet, en al het beeldmateriaal is met enige moeite te vinden op video of DVD.

Kenau's erfdochteren

Waarom Cornelia de Lannoy in 1770 eerherstel voor Kenau wilde

Pim van Oostrum

In Neerlands erfgoed floreren vele helden. Bekende vaderlandse heldinnen zijn echter schaars, of er nu blauw of rood bloed door haar aderen stroomt. Op zich is het niet verwonderlijk dat heldhaftige vrouwen onzichtbaar blijven. Fysieke kracht, moed en onverschrokkenheid, inclusief de daarin te bereiken rangorde van goed-beterbest, hebben mannen immers in principe exclusief voor zichzelf gereserveerd. Als een vrouw, zoals Kenau, wel een heldinnenstatus wordt verleend, lijkt er reden te zijn om te vragen waarom dit gebeurt. Pim van Oostrum analyseerde het toneelstuk van Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782), die als vierde auteur een treurspel schreef over Haarlems beleg van 1572-1573. In de stukken van eerdere schrijvers was Kenau geïsoleerd van haar seksegenoten door haar voor een vrouw uitzonderlijke moed of door haar onvrouwelijkheid te benadrukken. De Lannoy stelt dat beide seksen in moed gelijkwaardig zijn, en verbindt daarvoor voor vrouwen een politieke consequentie aan.

Het aandeel van Haarlem in het verzet tegen de overheersing door Spanje behoort tot het erf- en gedachtegoed van de geschiedenis van de Republiek der Nederlanden. De belegering van Haarlem eindigde in juli 1573 met de overgave van de stad. Het was een afloop die, ondanks het moedige verzet, als een absolute nederlaag werd ervaren. In de drie toneelstukken vóór dat van De Lannoy uit 1770 lijken de auteurs zich erop te fixeren juist die pijnlijke herinnering weg te masseren. In *Haerlemse belegerings treurblyeynde spel* (1619) van Gouverd van der Eemdb, in de *Herstelde Hongers-Dwangh* (1660) van Steven van der Lust en in de *Beleegering van Haarlem* (1739) van Willem Hessen wordt de hongersnood die het leger en Haarlems bevolking na zeven maanden belegering parten speelt, als de oorzaak van de val van de stad gezien.

De Lannoy gaat in *De Beleegering van Haerlem* niet aan de hongersnood voorbij,

Gravure uit 'De Beleegering van Haerlem' (1770) van J.C. de Lannoy, vijfde bedrijf/veertiende scène.

maar zij concentreert zich op de belegering zelf: hoe lang is de stad te verdedigen en wanneer breekt het moment aan om andere oplossingen te overwegen. In een periode waarin het Nederlandse zelfbeeld onder druk is komen te staan, met name na de opgelopen nederlaag in de Oostenrijkse Successie Oorlog, voldoet De Lannoy aan de emotionele behoefte aan roemrijke voorbeelden uit het verleden. Zij memoreert Haarlems kloekmoedige verdedigers en voegt daar in haar voorwoord bij het stuk aan toe dat de ondertekening van het verdrag waarin de overgave werd geregeld, tegen de zin van de vrijheidsstrijders plaatsvond en op bevel van de Staten-Generaal geschiedde. Maar bovenal is het De Lannoy te doen om er één vrouw "tot eer van myne Kunne" extra uit te lichten: Kenau, "die door haaren heldenmoed zo heerlijk heeft uitgeblonken," waarbij zij zich en passant op Hessens karikatuur van deze heldin revancheert.

Herfeldt
HONGERS-DWANGH,

OF
 Haerlems langh en strenghe Belegeringhe,

Ende het overgaen der selver Stadt, door het
 scherpe Swaerd der ellenden.

TREUR-SPEL,

Met zijn VERTOONINGHEN;

In vier Treur-deelen.

Herfeldt door STEVEN vander LUST.

Ghespeelt tot Haerlem, op den 29 Junij, Anno 1660.

Ghedrukt tot Haerlem, by *Kornelis Theunisz. Kas*, op de
 Marckt, in de Nieuwe Druckery, Anno 1660.

Titelblad van 'Herstelde Hongers-Dwang' (1660) van Steven van der Lust.
 (Bron: Atlas van Stolk, Rotterdam.)

“Een seer manlycke vrou”

Kenau Simonsdr. Hasselaer werd in 1526 in Haarlem geboren en trouwde in 1554 met scheepsbouwer Nanning Gerbrantsz Borst. Zij kregen vier kinderen en na de dood van Borst, in 1562, nam Kenau als zijn weduwe de leiding van de werf over. In 1573 leverde zij hout voor de bouw van een verdedigingschip voor de strijd tegen Spanje. Kenau overleed in 1588.

Haar status als uitzonderlijk moedige vrouw en heldin lijkt vooral een historische constructie. In haar overzichtsartikel over Kenau concludeert Meijer Drees dat de legendevorming al tijdens haar leven begon. In het journaal van Johannes Arcerius Frisius (1573) wordt zij genoemd als “een seer manlycke vrou” die de strijd fysiek en met haar eigen geld steunde. Het journaal van Willem Jansz. Verwer (1581) meldt hoe de vrouwen de verdedigingswallen herstellen en zonder enige vrees de vijand uitjowen en pekkransen toegooien, waarbij Kenau zich in dapperheid en moed van haar seksegenoten onderscheidde. In de eerste helft van de zeventiende eeuw wordt haar optreden door P.C. Hooft verder ingekleurd; zij is een “moedighe mannin,” die zichzelf en anderen van wapens voorzag en zelfs een leger van driehonderd vrouwen aanvoerde. Deze beeldvorming rond “capiteyn Kennau” gaat bij historici als Th. Schrevel en in prenten, literatuur en schilderijen een zelfstandig leven leiden.

Als *toneel*personage blijkt Kenau bruikbaar te zijn geweest om de heersende ideologie te bevestigen of een gewenste uit te dragen. Zo treedt Kenau in het *Haarlemse belegerings treur-bly-eynde spel* (1619) van Vander Eemd niet op. Alleen anonieme vrouwen zijn bezig de stadswallen te herstellen. Als zij actief aan de strijd willen deelnemen, wordt dit aanbod door mannelijke personages rigoureuus afgewezen: dit past haar sekse niet. In dit kader lijkt het veelbetekenend dat de

auteur in zijn epiloog met goede tijdingen bij 1582 opmerkt: “t Man-volck wint *arbeyds-loon* tot onderhoudt der Vrouwen” (curs. vdE). Alsof een oude vertrouwde rolverdeling tussen de seksen weer ‘op orde’ zou zijn.

Van der Lust voegt in zijn *Herstelde Hongers-Dwangh* (1660) aan de anonieme vrouwen wel “Kennau Symons, Hollandtsche Heldinne” toe. Haar status als *bijzondere vrouw* gebruikt hij als autoriteit om te benadrukken dat Haarlems val geen gevolg van lafheid maar van *Hongers-Dwangh* is geweest. Kenau poneert dat elke vrouw en man in deze strijd de plicht heeft het eigen leven te wagen om Gods erfgoed te verdedigen. Het effectief gebruik van wapens vanaf de wallen is primair een taak voor mannen. Maar, zegt Kenau, als in het vuur van het gevecht iemand wordt gedood, moet een ander, man of vrouw, invallen. Mannen die over honger klagen, voegt zij toe dat dit geen reden is niet te vechten, omdat er binnen de stadswallen voldoende vlees is van overleden mensen. Zij vraagt vrouwen hun angst te overwinnen en zich niet langer door de Spaanse gewelddadigheden te laten intimideren. Zelf schort zij haar rok op tot een broek, want “Het Mannen-hart dat gelt / maer niet de dracht van kleeren”. Moed, zegt Kenau met andere woorden in dit toneelstuk, is niet seksegebonden. In 1660 lijkt het - in vergelijking met 1619 - veranderde sociaal-literaire klimaat te worden bevestigd door toneelauteurs als Ludolf Smids, die in tragedies juist graag fiere en krachtige vrouwelijke hoofdpersonages willen zien (1686). Het uitzonderlijke van de situatie rond Hollands vrijheidsstrijd impliceert echter dat wanneer de dwingeland is overwonnen, ‘de natuurlijke orde’ zich zal (moeten) herstellen. Daarom beroept Kenau zich in het stuk op de bijbelse Judith en Jaël om te rechtvaardigen dat vrouwen als het om een tiran gaat zich wél fysiek mogen verzetten.

Polarisatie

In Hessens *Belegering van Haarlem* uit 1739 is het optreden van Kenau niet langer meer een geïntegreerd onderdeel van een door vrouwen en mannen gezamenlijk gevoerd verzet. Zijn interpretatie ondermijnt de geloofwaardigheid van Kenau als de “*Haarlemse Heldin*” die zich op uitzonderlijk moedige wijze heeft onderscheiden. Hessen ontluistert haar als mythe en elimineert haar als heldin. Bij hem komt Kenau op in het derde bedrijf, wanneer de strijd in volle gang is. Zij verklaart tegen de verzamelde mannen dat zij nog vandaag haar “bloedvaên” zal planten om de (= hun) hopeloze strijd ten goede te keren. Zij vertrekt, dooft in haar eentje met gemak een extreem moordlustige Spanjaard en komt daarna fris als een hoentje aangewandeld om haar lof in ontvangst te nemen. De mannen zijn haar verre van dankbaar en stellen haar verantwoordelijk voor de wraak die de Spanjaarden nu ongetwijfeld op Haarlems helden zullen nemen. Zij biedt aan om Spanjes eis tot genoegdoening als eerste te accepteren, vertrekt opnieuw en keert in het slotbedrijf niet meer terug. Ging het niet om de historische Kenau, dan zou het publiek kunnen denken dat zij inderdaad was vermoord. Nu betekent het dat zij door Hessen wordt doodverklaard.

Hessen polariseert in dit stuk de sekseverhoudingen. Hij laat Kenau verklaren moediger te zijn dan alle mannen; Ripperda, voor hem Haarlems echte held, laat hij benadrukken dat vechten alleen aan mannen is voorbehouden. Hessen geeft Kenau daarbij een krijgssuitrusting van zowel een kurassier die te paard opereert als een infanterist die te voet gaat en maakt ook op deze manier het publiek duidelijk dat men haar niet serieus hoeft te nemen. Volgens de mannelijke personages laat Kenau zich leiden door onvrouwelijke gloriezucht en een blind verlangen óók een ‘held,’ d.i. een man, te willen zijn. Zij verklaren bovendien dat zij als vrouw verward is en niet helder kan denken. Haar optreden brengt de door de mannen zorgvuldig voorbereide strategie en daarmee hun eendracht in gevaar. De impliciete boodschap van Hessen is dat Haarlems

val niet aan de mannen verweten kan worden, maar dat het 'manwif' Kenau verantwoordelijk is voor de overgave van de stad.

Hessens stuk staat niet op zichzelf. Dorothée Sturkenboom citeert in haar dissertatie een vrucht aan spectatoren uit 1730-1750, waarin heerszucht als bewijs van het slechte karakter van de vrouwelijke sekse opgevoerd en fel veroordeeld wordt. Een dergelijk offensief duidt er op dat *levende* vrouwen zich blijkbaar in toenemende mate een eigen stem en oordeel willen toe-eigenen. Ook in Hessens stuk is de doelbewuste misogyne beeldvorming evident als hij Kenau als een uitzonderlijk kwaadaardig specimen van haar sekse voorstelt. Dat Kenau in 1739 zo wordt gebruikt, kan bovendien te maken hebben met de actualiteit van de op handen zijnde Oostenrijkse Successie Oorlog. Bij de mannelijke bevolking bestaat dan nauwelijks behoefte zich bij het Staatse leger aan te melden en de boodschap hier lijkt dat hun strijdlust moet worden aangewakkerd door ze voor te houden dat *echte mannen* zich in moed niet zouden moeten (willen) laten passeren door vrouwen: alleen de mannelijke sekse is tot een effectief en verantwoord gevecht in staat.

Ware Bataven

De beide mannelijke auteurs laten Kenau in 1660 en 1739 optreden zoals mannen in een oorlog hun moed dienen te tonen: in een (gesuggereerde) gevechtssituatie. In het voorwoord van haar treurspel *De Belegering van Haarlem* zegt De Lannoy dat zij haar Kenau anno 1770 op een andere wijze presenteert dan Hessen. Op de spelerslijst is zij geen 'heldin' maar de weduwe van Nanning Gerbrants Borst. Nu wordt haar bijzonder moedige optreden door de mannelijke personages wel geaccepteerd en geprezen, en heeft dit feit haar de positie van woordvoester voor haar sekse verleend. Deze sta-

tus, alsmede die van weduwe, maakt het Kenau mogelijk om als een aan mannen gelijkwaardige gesprekspartner op te treden. Binnen de tekst van De Lannoy is weliswaar de officiële overleg- en beslisstructuur in mannenhanden, maar de dichteres laat Kenau de stelling innemen dat *allen* (m/v) door moeten vechten zoals het ware Bataven betaamt. Als Haarlem toch tot overgave wordt gedwongen, is daar niet één sekse (m) of één persoon schuldig aan, zoals in de eerdere stukken. Bij De Lannoy is het een combinatie van een onhoudbare verdediging en bovengewestelijke politieke besluitvorming.

In De Lannoys stuk is de door mannen en vrouwen gezamenlijk gevoerde strijd vanzelfsprekend. De vrouwen delen in principe in dezelfde eer en roem als mannen, al hebben beiden eigen taken. De Lannoy maakt in haar stuk aldus duidelijk dat op zich noch het behoren tot de mannelijke sekse, noch een specifieke handeling zoals fysiek vechten, bepalen of iemand dapper is. Verschillen in eigenschappen, vaardigheden, capaciteiten en karakter zijn eerder persoons- dan seksegebonden. In haar stuk heeft Kenau het dan ook niet nodig om vechtend haar moed te tonen: die eigenschap is verbonden aan de keuze die zij als toneelpersonage maakt. Haar voorbeeldwaardigheid bewijst Kenau in het stuk expliciet als Spanje's gezant haar voorstelt dat zij het leven van haar dochter kan redden door de Haarlemmers te bewegen de strijd te staken. Zij is moeder en haar hart wordt verscheurd, maar zij geeft eerst en vooral gehoor aan haar plicht als burger en 'Bataafsche Vrouw'. Daarom prevaleert de vaderlandse zaak boven haar persoonlijke belang. Bewust heeft De Lannoy tegenover Kenau oud-burgemeester Quiryn geplaatst, die als man, echtgenoot en vader wel het belang van zijn gezin boven zijn burgerplicht en Haarlems zaak laat gaan.

De boodschap die De Lannoy in haar stuk meegeeft, is niet alleen dat vrouwen en mannen in hun strijd voor het vaderland in moed en opofferingsgezindheid elkaars gelijke zijn. Zij suggereert via Kenau dat morele voorbeeldwaardigheid van vrouwen leidt tot gelijkheid in deugden, met in het verlengde een actief staatsburgerschap van vrouwen. Haar vervullen van *burgerplichten* impliceert aanspraak kunnen maken op *burgerrechten* die dan alleen voor mannen gelden, zoals toegang tot "de Raad [...], de Pleitbank, 't Veld van Mars". Het lijkt achteraf gezien dan ook veelbetekenend dat de contemporaine officiële kritiek het optreden van Kenau in De Lannoys stuk eerst geheel negeerde, terwijl een criticus in 1784 vond dat Kenau eigenlijk de blik op de ware mannenhelden belemmerde. In 1797 kregen vrouwen zelfs het advies Kenau niet al te radicaal na te volgen, maar vooral echt 'vrouwelijk': zacht-teder-onopvallend te zijn, waarmee de cirkel weer even rond is.

Pim van Oostrum is historisch-letterkundige, gespecialiseerd in de letteren van de achttiende eeuw. Zij promoveerde in 1999 op de (treurspel-)dichteres J.C. de Lannoy.

BELEEGERING VAN HAARLEM,

Verfict met Vertooningen,
TREURSPEL.
Door 't Kunstgenootschap

IN LIEBDE BOVEN AL.

Te HAARLEM, Gedrukt by

IZAAK VAN HULKENROOZ,
in de Lange Boggyne-straat, in de Konings Hulk, 1739.

Titelblad van Willem Hessens 'Belegering van Haarlem' (1739).
(Bron: Atlas van Stolk, Rotterdam.)

Literatuur

- G. vander Eembd, *Haarlemse belegerings treur-bly-eynde spel*. 's-Graven Hage, 1619.
- W. Hessen, *Belegering Van Haarlem* [...]. Haarlem, 1739.
- J.C. de Lannoy, *De Belegering van Haarlem*. Amsteldam, 1770.
- S. van der Lust, *Herstelde hongersdwangh* [...]. Haarlem, 1660.
- M. Meijer Drees, 'Kenau. De paradox van een strijdbare vrouw', in: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*. Amsterdam, 1995.
- W.R.D. van Oostrum, *Juliana Cornelia de Lannoy (1738-1782): ambitieus, vrijmoedig, gevat*. Hilversum, 1999.
- D.M.B. Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum, 1998.

Stemmen in de stilte

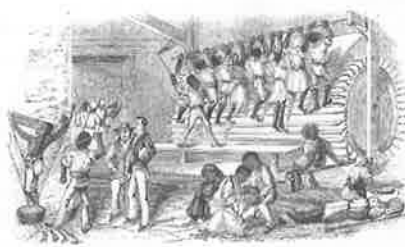
Getuigenissen van Jamaicaanse slavinnen 1834-1838

Henrice Altink

Historici die onderzoek doen naar Jamaicaanse slavinnen hebben zich toegelegd op het beschrijven van de ervaringen van slavinnen als (re)productieve arbeidskrachten. Hun studies zijn gebaseerd op ooggetuigeverslagen zoals dagboeken, reisverslagen en plantagecorrespondentie. Alhoewel de historici benadrukken dat deze bronnen onbetrouwbaar zijn vanwege hun Eurocentrische en androcentrische vooroordelen en racisme, vertrouwen ze desondanks bijna alleen maar op deze verslagen. Dit heeft tot gevolg dat ze net zoals de tijdgenoten de slavinnen neerzetten als passieve slachtoffers. In dit artikel wil Henrice Altink aantonen dat het opnemen van bronnen waarin slavinnen zelf spreken het bestaande beeld van slavinnen kan verrijken. Deze bronnen demonstrenen namelijk dat slavinnen ook actief handelende individuen waren.

De stem van Jamaicaanse slavinnen is terug te vinden in enkele liederen, weergegeven in ooggetuigenverslagen, in getuigenverhoren van de *Council of Protection*, een lokale raad die klachten onderzocht van slaven jegens hun eigenaren, en in verklaringen afgelegd voor lokale overheidscommissies in de periode van het Emancipatie Stelsel 1834-1838. Dit artikel analyseert tien verklaringen van vrouwen voor de Daughtrey en Gordon Commissie. Deze Commissie onderzocht in 1837 misstanden in een werkhuis in St. Anne's Bay. De verklaringen tonen aan dat het proces van ontmenselijking waaraan Jamaicaanse slavinnen werden onderworpen op plantages in de periode van slavernij werd voortgezet in de werkhuizen in de periode van het Emancipatie Stelsel, dat is de periode waarin de slaven parttime werkten als 'leerling' voor hun voormalige eigenaren. Ze laten tevens zien dat de vrouwen zich actief verzetten tegen dit proces. Gedurende hun verblijf in het werkhuis en tijdens het verhoor voor de Commissie gebruikten ze verscheidene middelen om hun menselijkheid, individualiteit en vrouwelijkheid te behouden.

Het dient opgemerkt te worden dat er enkele problemen kleven aan deze bron. Ten eerste, de vrouwen hadden relatief weinig ruimte voor hun eigen verhaal. De verklaringen bestaan uit antwoorden op vragen met betrekking tot fysiek

De tredmolen. (Bron: James Walvin, Black Ivory: a history of British slavery. Londen: Fontana Press, 1993.)

geweld, medische zorg, seksuele intimidatie en de behandeling van zwangere en zogende vrouwen. De 'ruimte' die ze hadden bestond voornamelijk uit het benadrukken of het verzwijgen van bepaalde aspecten van de werkhuiservaring. Alhoewel de marges voor hun eigen verhaal zeer beperkt waren, geven de verklaringen ons enigszins een idee hoe slavinnen zichzelf zagen. Een ander probleem betreft de nauwkeurigheid van de verklaringen. De context waarin de verklaringen werden gedaan, beïnvloedde de strekking van de uitlatingen. Sommige vrouwen vertelden bijvoorbeeld

over hun ervaringen lange tijd nadat ze uit het werkhuis waren ontslagen. Ten slotte moet erkend worden dat vrouwen antwoorden konden geven waarvan ze dachten dat die door de Commissie gewenst waren en tevens dat er vrouwen waren die probeerden een gunstig beeld van zichzelf te schetsen.

Emancipatie Stelsel

In 1823 brachten Britse abolitionisten een campagne op gang voor afschaffing van de slavernij van 750.000 slaven in de Britse kolonies. Deze campagne concentreerde zich op misstanden in Jamaica aangezien dit het grootste en rijkste eiland in de Britse Cariben was en tevens de grootste slavenbevolking had. De campagne en de slavenopstand van 1831-32 in Jamaica deed de Britse regering inzien dat volledige vrijheid

niet langer kon worden tegengehouden. In 1833 werd bepaald dat per 1 augustus 1834 alle kinderen onder de zes jaar volledig vrij waren; dat veldslaven 40,5 uur per week moesten werken voor hun voormalige eigenaar voor een periode van zes jaar; en dat huisslaven fulltime moesten werken tot 1 augustus 1838. Gedurende deze periode van Emancipatie konden de voormalige slaven zichzelf vrijkopen en waren planters verplicht hun werknemers te voorzien van de bij wet vastgelegde hoeveelheid voedsel, kleding, onderdak en medische zorg. Mede door acties van de abolitionisten en druk van de Britse regering verklaarde de lokale regering alle slaven vrij per 1 augustus 1838.

De administratie van het Emancipatie Stelsel was in handen van *Special Magistrates*. Zij bezochten plantages en luisterden naar bezwaren van planters en leerlingen. Indien ze een bezwaar van een planter gegrond vonden, moesten ze de leerling in kwestie straffen. Vrouwelijke leerlingen werden veelal naar het werkhuis gestuurd waar ze hun tijd doorbrachten met hard werken in de straffploeg. De meeste vrouwen moesten daarnaast ook enkele keren per dag op de tredmolen (afb. p.9). De snelheid van dit apparaat kon worden aangepast door er gewichten af te nemen. Het was zo geconstrueerd dat vrouwen die geen tred konden houden aan hun handen hingen terwijl hun knieën en onderbenen langs de treden schuurden. Alsof dit niet genoeg straf was, werden ze ook nog eens met een zweep geslagen. Deze praktijk werd sterk bekritiseerd door abolitionisten die het zagen als een inbreuk op de Emancipatie Wet die het fysiek straffen van vrouwelijke leerlingen expliciet verbod. De straffploeg en de tredmolen waren niet de enige verschrikkingen die vrouwen in de werkhuisen te verduren kregen. De vrouwen werden tevens bloot-

gesteld aan honger, een gebrek aan medische zorg en seksuele intimidatie.

De vrouwen die een verklaring aflegden voor de Daughtrey en Gordon Commissie beschreven de manieren waarop het werkhuispersoneel hen probeerde te ontmenselijken. Ze vertelden in detail over het fysieke geweld van de tredmolen en het afranselen als ze het niet konden bijhouden. Zoals Amelia Lawrence, een getrouwde vrouw en moeder van vier kinderen: "the mill bruised my legs and gave me great pain. I have never recovered up to the present moment from the punishment of the mill, I have pains all about my body". Beide praktijken reduceerden de vrouwen tot onmenselijke, net zoals het gebruik om de leerlingen overdag en 's nachts te ketenen. Het werkhuispersoneel probeerde de vrouwen ook van hun menselijkheid te ontdoen door ze het zwijgen op te leggen. Het personeel luisterde niet naar klachten van de vrouwen of strafte ze als ze voor zichzelf opkwamen. Zo werd Mary Jane Kidson in de blokken geslagen omdat ze zich had beklagd over het feit dat ze geen toestemming had gekregen het kind dat ze bij zich had, te zogen. Net zoals op de plantage in de tijd van slavernij, werden vrouwen in het werkhuis ook gehomogeniseerd. Er werd geen rekening gehouden met hun individuele eisen en wensen. Zo werden zogende vrouwen geacht net zoveel werk te verrichten als andere vrouwen en werden zij ook geketend. Door de vrouwen niet bij hun naam te noemen reduceerde het personeel de vrouwen ook tot een categorie. Opzichter Drake verwees bijvoorbeeld naar enkele vrouwen als "you Chester women".

Het werkhuispersoneel maakte geen onderscheid tussen mannelijke en vrouwelijke gevangenen. Mannen en vrouwen moesten een gelijke hoeveelheid werk verrichten, werden net zolang op de tredmolen geplaatst en werden in dezelfde mate geslagen als ze geen tred hielden. Tevens kregen zwangere en zogende vrouwen geen voorkeursbehandeling. Tegelijkertijd echter sliepen mannen en vrouwen in verschillende zalen en werden de gevangenen geketend aan personen van dezelfde sekse. Er waren ook gender-specifieke straffen. Langdurige gevangenen die fungeerden als opzichters dwongen de vrouwen vaak om met hun naar bed te gaan. Sommige tredmolenopzichters gaven vrouwen ook de opdracht hun rokken op te binden zodat een groot deel van hun lichaam werd onthuld als ze op de molen stonden.

Steunnetwerken

De vrouwen gebruikten verscheidene middelen om hun menselijkheid, individualiteit en vrouwelijkheid te bewaren. Het belangrijkste was het 'steunnetwerk' onder de gevangenen. Om niet afgeranseld te worden, was het voor de vrouwen noodzakelijk zo snel mogelijk tred te leren houden op de molen. Ze observeerden hun medegevangenen en volgden hun adviezen op. James Williams toonde Margaret Jane Campbell dat ze haar voeten op een bepaalde manier moest neerzetten zodat ze niet gewond zou raken. Een ander belangrijk advies dat gevangenen elkaar gaven was hoe ze moesten omgaan met de seksuele intimidatie van de opzichters. Amelia Lawrence vertelde Susan White, een zwangere vrouw aan wie ze was vastgeketend, dat het dragen van een trouwring de opzichters van het lijf zou houden. Susan vroeg haar zus, die haar kort daarop in het werkhuis bezocht, om een ring. Ze toonde die aan elke opzichter die haar lastig viel en wist zo het werkhuis door te komen zonder 'toe te (moeten) geven' aan de opzichters. De gevangenen zorgden ook voor elkaar in meer praktisch opzicht. Ze gaven elkaar bijvoorbeeld de nodige medische zorg. Toen Susan White bewusteloos van de tredmolen viel, snelde een aantal vrouwelijke gevangenen toe en bracht haar naar de slaapzaal. Een ander belangrijk onderdeel van het steunnetwerk was het luisteren naar elkaar. De gevangenen vertelden elkaar over hun zorgen. Bella Richard vertelde Leanty Thomas dat ze 'had toegegeven' aan een van de opzichters en dat de rest van de gevangenen

Plantation Labour Regimes

CRUELTY EXTRAORDINARY,
COMMITTED ON A
FEMALE SLAVE of the name of **YAMBA,**
IN THE ISLAND OF JAMAICA.

<p>To Jamaica's distant isle, Still with Africa's love I burn; Parted many a thousand mile, Never, never to return.</p> <p>Come kind death and give release, Yamba has no friend but thee; Thou canst ease my throbbing breast, 'Thou canst set the prisoner free.</p> <p>Down my cheeks the tears are dropping Broken is my heart with grief, Mangled my poor flesh with weeping, Come kind death and give relief.</p> <p>Born on Africa's golden coast, Once I was as blest as you, Parents tender I could boast, Husband dear and children too</p> <p>While man he came from afar, Sailing o'er the briny flood; Who with help of British tar, Buys my human flesh and blood.</p> <p>With the baby at my breast, Other two where sleeping by, In my cot I slept at rest, With no thought of danger nigh.</p>	<p>From the bush at even tide, Hush'd the fierce man-stealing crew; 'They seized the children by my side, 'And seized the wretched Yamba too.</p> <p>Then for love of filthy gold, Straight they bore me to the sea, Custom'd me down the slave ship's hold 'Where were hundreds stoic like me.</p> <p>Naked on the platform lying, Now we cross the tumbling wave, Shrieking, stinking, fainting, crying, Deed of shame to Britons brave.</p> <p>None on a lip're beans they bring high Sick and we cannot eat; 'The whip must cure the sulks they cry.</p> <p>And down our throats they force the I in groaning past the night, And did roll my aching head; At the break of morning light, My poor child was cold and dead.</p> <p>Driven like cattle to a fair, One they sell us young and old; Child from mother too they tear, All for love of filthy gold.</p>
---	---

'Cruelty Extraordinary'. (Bron: B. Bush, *Slave women in Caribbean Society. 1650-1838*. Londen, 1990.)

genen haar had verteld dat ze haar echtgenoot op de hoogte zouden brengen van dit voorval. Ze spraken elkaar ook moed in. Mary James, een oude vrouw, herinnerde dat James Williams haar had gezegd: "keep heart; poor thing! you no go dead in the workhouse". Het zorgen voor medegevangenen gaf de vrouwen niet alleen kracht maar ook de mogelijkheid het personeel te tonen dat ze nog steeds mensen waren met een eigen wil. Daarnaast gaf het hun ook een mate van zelfrespect aangezien zorg voor anderen een hoog aangeschreven deugd was in de slavengemeenschap. Zelfzorg was een ander middel dat de vrouwen gebruikten om het werkhuis te overleven. Ze vroegen opzichters om gunsten, zoals medicijnen en een verlichting van de werktaak. Er waren ook vrouwen die een seksuele relatie aangingen met een opzichter in de hoop een lichtere werktaak te krijgen of een aanvulling op het nietige werkhuisdietf van maïs en stokvis. Zo kreeg Bella Richard soep in ruil voor haar seksuele diensten.

De vrouwen noemden ook meer specifieke middelen waarmee ze hun menselijkheid en vrouwelijkheid probeerden te bewaren. Kleding vervulde voor sommige vrouwen deze taak. Het hebben van een schone jurk of een extra stel kleren zodat ze zich konden verkleden als ze nat werden in het veld, maakte het voor sommige vrouwen mogelijk een gevoel van eigenwaarde te houden. Eliza Nathan vertelde bijvoorbeeld dat ze enorm ontstelt was toen de *Special Magistrate* haar geen gelegenheid bood schone kleren mee te nemen naar het werkhuis. Gelukkig ontmoette ze haar zus op weg naar het werkhuis die haar een schone jurk aanbood. Een ander middel was het bezoek van familie of vrienden dat de vrouwen herinnerde aan de 'rollen' die ze achter zich hadden gelaten, zoals dat van echtgenote, zuster, en dochter.

Retoriek

De vrouwen gebruikten in hun verklaringen een aantal retorische middelen waarmee zij zich zelf construeerden als mens en vrouw. Het meest gebruikte middel was het in detail beschrijven van ervaringen van zieke, zwangere en zogende vrouwen. Alhoewel ze zelf behoorlijk had geleden in het werkhuis, concentreerde Amelia Lawrence zich op deze categorieën vrouwen: "I was chained to a woman named Susan White; she was big with child, and was put every day on the mill. I knew a woman named Sally belonging to Coolshade; she was old and weak; she was chained to a woman named Mimba. The women were beaten from morning till night". Door de ervaringen van anderen te beschrijven construeerden de vrouwen zichzelf als individuen. Verhalen over vrouwen die er slechter aan toe waren geweest dan zijzelf, gaven hen het gevoel dat hun eigenwaarde in tact was gebleven. Dit retorische middel deed tevens het homogeniserende proces van het werkhuis teniet. De vrouwen toonden aan dat, hoewel vrouwen op dezelfde manier werden behandeld in het werkhuis, hun ervaringen verschilden. Het bovenstaande citaat toont aan dat het homogeniserende proces ook teniet werd gedaan door het noemen van namen.

De vrouwen bekrachtigden hun menselijkheid en individualiteit ook door te benadrukken dat ze andere gevangenen hadden geholpen en dat ze zelf bepaalde acties hadden ondernomen om te overleven. Betty Williams vertelde bijvoorbeeld dat ze een brood had gekocht toen ze van het veld kwam als aan-

vulling op het werkhuisdietf. Zulke beschrijvingen moesten aantonen dat het werkhuispersoneel er niet in was geslaagd hun autonomie en dus hun menselijkheid uit te schakelen. De letterlijke weergave van hetgeen ze tegen een opzichter hadden gezegd diende een soortgelijk doel. De vrouwen lieten ermee zien dat hun stem, dat wil zeggen hun subjectiviteit, niet geheel tot zwijgen was gebracht.

Flagellation of a female Samboe slave. (Bron: B. Bush, Slave women in Caribbean Society. 1650-1838. Londen, 1990.)

De meeste vrouwen bekrachtigden hun vrouwelijkheid in de manier waarop ze zich aan de Commissie voorstelden. Eliza Nathan begon haar verklaring als volgt: "I was in the workhouse for ten days; I was pregnant at the time with the child I now have in my arms". De vrouwen bekrachtigden hun sekse ook door in hun verklaringen aspecten van het werkhuisregime aan te halen die speciaal voor vrouwen van belang waren, zoals het gebrek aan vrouwelijk verplegend personeel. Een aspect dat verscheidene vrouwen vermeldden was het feit dat als ze werden geslagen een groot deel van hun lichaam werd onthuld. De vrouwen droegen namelijk een dun bloesje dat snel kapot ging door de zweepslagen. In haar beschrijving van de afranseling van een oude vrouw benadrukte Mary Jane Kidson dat: "the frock which she had on was quite cut up; her back was quite bare". De opmerkingen over het gebrek aan verpleegsters en de onthulling van hun lichamen wijzen erop dat voor deze vrouwen 'reinheid', - de fatsoenlijke blootstelling van het lichaam in de publieke sfeer en seksuele ongereptheid- een belangrijk onderdeel was van hun norm van vrouwelijkheid. Dit idee kan ook worden afgeleid uit hun opmerkingen over de seksuele intimidatie van de opzichters. De vrouwen benadrukten hun verzet tegen de opzichters en keurden het gedrag af van vrouwen die hadden toegegeven aan de opzichters.

Amelia Lawrence vertelde bijvoorbeeld dat zij had nooit toegegeven maar dat ze iemand kende: "who was bad enough to do so".

De bovenstaande analyse vult een leemte in de traditionele historiografie. Niet alleen omdat ze het bestaande beeld van slavinnen verrijkt, maar ook omdat ze een periode bestrijkt die tot dusver is genegeerd. Eerder gingen historici er namelijk vanuit dat het Emancipatie Stelsel een cesuur vormt in de geschiedenis van Jamaicaanse slavinnen. Deze analyse suggereert dat het Emancipatie Stelsel in principe slavernij was onder een andere naam en dat de periode derhalve geaddresserd dient te worden.

Henrice Altink werkt als Graduate Teaching Assistant aan de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de Universiteit van Hull (UK). Dit artikel is gebaseerd op haar doctoraalonderzoek naar de verbeelding van Jamaicaanse slavinnen in de periode 1770-1838.

Literatuur

- B. Brereton, 'Searching for the Invisible Woman', in: *Slavery and Abolition*. nr. 2 1992.
- W.L. Burn, *Emancipation and Apprenticeship in the British West Indies*. Londen, 1970.
- E. Scarry, *The Body in Pain: the making and unmaking of the world*. New York, 1985.

Een goede burger is altijd vader

Marieke Smulders

De eeuw die volgde op het glorieuze tijdperk van de Gouden Eeuw werd door tijdgenoten ervaren als een periode van verval. In de achttiende eeuw schreven moralisten en journalisten vele pamfletten en tijdschriftbijdrages waarin burgers werden opgeroepen zich in te zetten voor versterking van de Republiek; een mentaliteitsverbetering van de burgers zou de vervallen Nederlanden er weer bovenop moeten helpen. Op de vraag wie er aan het einde van de achttiende eeuw door journalisten en spectatorschrijvers dan als de ideale, brave burger werd beschouwd, kan een duidelijk antwoord worden gegeven: een goede burger was altijd vader.

Zo rond 1720 deed het genre van de spectatoriale geschriften zijn intrede in de Republiek. In deze periodieken stelden moralistische schrijvers het afkeurenswaardige gedrag en de houding van de Nederlanders op spottende wijze aan de kaak. De spectators hielden zich verre van concrete politieke uitspraken, maar duidelijk was wel dat beschaafd, burgerlijk gedrag de norm was. Aan het einde van de achttiende eeuw, toen de populariteit van de spectatoriale geschriften al langer tanende was, werd de fakkel overgenomen door een nieuw tijdschriftgenre, en wel dat van het politieke tijdschrift. Hoewel dit qua vorm sterk leek op de spectator, verschilde de inhoud van het politieke tijdschrift sterk van de moralistische spectator: geen spottende vertogen over algemene menselijke eigenaardigheden en verwerpelijke karaktertrekken, maar concrete verslagen en politieke redes die betrekking hadden op de ingrijpende politieke ontwikkelingen in de Republiek. De snelle opkomst van dit tijdschriftgenre was dan ook een direct gevolg van de grote politieke onrust die er heerste. Verschillende zeeoorlogen met de Engelsen volgden elkaar op. Onenigheid over hoe de Republiek bestuurd moest worden, bracht twee partijen voort: de orangisten, die de stadhouder als staatshoofd beschouwden, en de patriotten, die meenden dat de stadhouder te zeer een alleenheerser werd die de Republiek degradeerde tot een dictatuur. De schrijvers van de politieke

opiniebladen hadden een nadrukkelijk politieke boodschap en inhoud. Met name de patriotten, die ideologisch nauw verwant waren aan de Franse revolutionairen van die tijd, deden van zich horen op de politieke tijdschriftenmarkt. Naast de moralistische boodschap van goed en braaf burgerschap als reddingsmiddel voor de Republiek, klonk nu steeds luider de patriotse roep om moedig en ijverig Bataafs burgerschap. Een groot verschil tussen enerzijds de moralistische spectators en anderzijds het genre van de politieke opiniebladen was dat de schrijvers in de spectators geen politiek getinte uitspraken wensten te doen en zich uitsluitend richtten op de juiste zeden en moraal van de achttiende-eeuwse burger, terwijl de journalisten die de opiniebladen volschreven, geen blad voor de mond namen en duidelijk politiek partij kozen. Zo bezien leken beide tijdschriftgenres een heel ander doel na te streven en een verschillend publiek te bedienen. Maar wanneer gekeken wordt naar hetgeen zij schreven over goed burgerschap, blijkt dat dit verschil helemaal niet zo groot is: zowel in moralistische als in politieke vertogen werd benadrukt dat niet zozeer afkomst en rijkdom, als wel de juiste houding en goed gedrag factoren waren die iemand tot een goed burger maakte. In de spectatoriale geschriften werd goed burgerschap onder meer beschreven in artikelen over vaderlandsliefde, opvoeding en etiquette. In de politieke opiniebladen werd bur-

*Vader heeft u lief myn kind: 'tis uw beste Vriend,
Denk, als hy iets weig'ren moet, dat het u niet dient.*

(Bron: J.H. Swilders, *Vaderlandsch A-B boek voor de Nederlandsche jeugd*. Amsterdam, 1781.)

gerschap vooral in direct verband gebracht met de bescherming en de regering van de Republiek.

Burgervriend

In tijdschriften als *De Post van den Neder-Rhyn* en *De Politieke Krayer* verschenen reacties op de laatste krijgshandelingen in de oorlogen met Engeland, maar ook visies op het Nederlandse landsbestuur en abstracte verhandelingen over de ideale republiek. De lezers van deze achttiende-eeuwse opiniebladen werden voortdurend aangesproken als burgers. Zo trachtten de journalisten hen er bewust van te maken dat zij als inwoners van de Republiek verantwoordelijk waren voor het welzijn ervan. Schrijvers met pseudoniemen als Patrophilus of Burgervriend spoorden hun lezers aan tot goed burgerschap, waarbij steeds het einddoel, namelijk een herleefde, krachtige Republiek, centraal stond.

Een goed burger was zich bewust van zijn bevoorrechte positie als inwoner van een republiek. In tegenstelling tot de bevolking van een dictatuur als Frankrijk was het Bataafse volk een volk dat in vrijheid leefde. Een zelfbewuste vrijgeboren burger van de Republiek behoorde zich op de hoogte te houden van wat zich op het politieke toneel afspeelde. Burgerrechten als vrijheid van drukpers en de mogelijkheid tot het indienen van rekesten aan de regering, werden door patriotse journalisten in de politieke bladen min of meer als morele plichten omschreven. Behalve deze politieke betrokkenheid verwachtten deze auteurs ook van de Nederlandse burgers dat zij daadwerkelijk de wapens zouden opnemen ter bescherming van vrijheid en vaderland. In tientallen bijdragen in *De Post* en *De Politieke Krayer* zijn oproepen tot de burgerwapening, zoals dit verschijnsel genoemd werd, te vinden. Inwoners van steden uit de hele Republiek werden aangespoord om toch vooral lid te worden van de plaatselijke schutterij en de Bataafse mannen die zich al hadden aangesloten, werden uitgebreid bezongen.

Ook de moralisten schreven menig artikel waarin de lezer als burger werd aangesproken. De spectatorschrijvers droomden van een Republiek die bevolkt werd door brave burgers die ijverig, moedig, gehoorzaam en redelijk waren. In brieven, gedichten, verhalen en verslagen kwam steeds weer de moraal van de auteurs naar boven: de lezer diende zich als een beschaafd burger te gedragen, want alleen dan zou de Republiek de gerespecteerde, grote mogendheid worden die ze in de zeventiende eeuw geweest was. Terwijl de politieke journalisten vooral aanspoorden tot politieke betrokkenheid en Bataafse standvastigheid, spraken de moralistische auteurs van de spectators vooral over het maatschappelijk nut dat goede burgers de maatschappij moesten toebrengen. Natuurlijk was iemand die een arbeidszaam leven leidde, nuttig voor de maatschappij. Maar nog veel meer belang lijkten de spectatorschrijvers te hebben gehecht aan het stichten van een gezin.

Een redelijke opvoeding

Veel is al geschreven over hoe scherp het ongehuwde moederschap in vroeger tijden werd veroordeeld, maar het is goed ons te realiseren dat de achttiende-eeuwse ongehuwde vader door verschillende moralisten uit die tijd als onfatsoenlijk en zelfs misdadig werd omschreven. Een man die de mogelijkheid bezat te huwen en een gezin te stichten, was moreel verplicht dit te doen. Liet hij dit na, dan was hij een profiteur van de rechten die hij als inwoner van de Republiek gekregen had. Tegenover die rechten moesten immers evenzovele plichten staan. De eerste plicht was het aangaan van een huwelijk; de tweede, vanzelfsprekend daaruit voortvloeiend, het krijgen en vervolgens opvoeden van nageslacht. De kinderen moesten tot brave burgers worden opgevoed, en daarin had de vader een belangrijke taak. Vele spectatorartikelen handelden dan ook over de opvoeding, en de rol van de vader hierin. De vader moest een vriend zijn voor zijn kinderen,

maar hij diende daarbij wel redelijk en verstandig te handelen. Te zacht optreden werd dus niet geadviseerd, terwijl ook menig spectatorschrijver sterk afgaf op een overdreven strenge behandeling van het kind. Een redelijke opvoeding, dat was wat de verlichte spectators hun lezers adviseerden. En was het haast niet vanzelfsprekend dat juist de vaders, en niet de malle moeders, de redelijkste en verstandigste opvoeders waren? Vooral wanneer de nakomelingen tot de jaren des verstands kwamen en hun verstandelijke vermogens gescherpt en ontwikkeld moesten worden, was de vader degene die hiervoor de verantwoordelijkheid moest nemen.

Pas aan het einde van de achttiende eeuw hebben de moralisten ook wel eens een goed woord over voor de moeders, die dan langzaam de voornaamste opvoedersrol van de vader gaan overnemen. Tot ver in de achttiende eeuw, ook nog in het laatste kwart, was de vader echter degene die als eerste opvoeder werd aangesproken in artikelen en pedagogische vertogen. Hij stond aan het hoofd van het gezin, maar dat betekende ook weer niet dat hij de absolute baas was in het gezin. Het was van belang dat een man met een vrouw zou trouwen die bij hem paste. Er moest sprake zijn van liefde en respect, anders zou het huwelijk ongelukkig worden. Een ongelukkig liefdeloos huwelijk zou geen goede basis zijn voor de opvoeding van jonge burgers. Het gezin was kortom de hoeksteen van de samenleving. Zij die zich zonder gegronde reden van het gezinsleven afhielden, waren geen goede burgers. Van hen kon men geen nut voor de burgerlijke maatschappij verwachten.

Maar er zat meer achter het belang van het gehuwd-zijn en het ouderschap dan het opvoeden van kinderen tot nuttige burgers. Burgers die de zorg voor een gezin op zich namen, gaven tevens blij van verantwoordelijkheidsgevoel. Bleef iemand ongehuwd, dan was dit misdadig ten opzichte van het vaderland. Ongehuwden ontlieden hun verantwoordelijkheden. Een grote rol in de positieve beoordeling van het gehuwde leven was de gedachte dat een gezin automatisch belang zou gaan hechten aan burgerlijke waarden. Deze waarden zouden de burgerlijke samenleving zoals moralisten en journalisten die nastreefden, instandhouden. In de ogen van menig spectatorschrijver zouden vrijgezelle mannen er maar

DE
P O S T
VAN DEN
NEDER-RHYN.
VII. DEEL.

Te UTRECHT, bij
GISBERT TIMON VAN PADDENBURG, EN ZOON.
MDCCLXXXVI.

op los leven, terwijl getrouwde mannen met de zorg voor vrouw en kinderen veel belang hebben bij rust en veiligheid. Zolang hun bezittingen met rust werden gelaten en zij als zelfstandig gezin in vrijheid konden leven, zouden de burgerlijke gezinnen tevreden zijn.

Een burger die de maatschappij tot nut was, hoorde niet alleen getrouwd te zijn, maar diende ook te beschikken over een aantal verlichte karaktertrekken. Een braaf burger was ijverig, werkzaam, redelijk, vaderlandslievend, trouw, moedig, matig en vreedzaam. Door zijn ijver en werkzaamheid maakte de burger zich nuttig. Zijn redelijkheid en deugdzaamheid stelde hem in staat zijn kinderen tot deugdzaam burgers op te voeden en zijn patriotisme, trouw en moed maakte de burger tot een betrouwbaar onderdaan op wie regenten konden steunen. Zijn matigheid en vreedzaamheid zouden ertoe leiden dat hij in harmonie zou samenleven met zijn medeburgers, wat in een tijd van politieke onrust en tweedracht van groot belang was voor de stabiliteit van de Republiek.

Deze karaktereigenschappen waren volgens achttiende-eeuwse begrippen vooral mannelijke trekken. Mannen waren immers van nature begiftigd met de meeste ratio. Vrouwen waren toch eerder geneigd tot hysterie en werden als redeloze of in ieder geval als minder rationele wezens beschouwd. Dat mannen als de redelijkste opvoeders werden gezien, zagen we al eerder. Het portret van de ideale burger dat op basis van de spectatorartikelen en politieke bladen geschilderd werd, was dan ook ongetwijfeld het portret van een man. In de vele oproepen tot de burgerwapening die wekelijks in de politieke periodieken verschenen, werden de burgers aangespoord de wapens op te nemen niet alleen ter bescherming van vaderland en vrijheid, maar ook ter bewaking van vrouw, kroost en bezittingen. Burgers waren hier dus duidelijk man-

nen, en wel gezinshoofden die de verantwoordelijkheid droegen voor gezin en eigendom. Vaders dus, want vaders waren degenen die dankzij hun sterk ontwikkelde verstand en de daaruit voortvloeiende eigenschappen als redelijkheid, moed, ijver en beheersing, de pilaren waren waarop de Nederlandse Republiek steunde. Het gezin werd in die tijd vaak omschreven als een staat in het klein, terwijl de Republiek vaak werd aangeduid in termen die aan het gezinsleven waren ontleend. Erenaam voor de regenten van de Republiek was dan ook 'Vader'. De 'Vaderen des Vaderlands' komen met grote regelmaat voor in bijdragen in *De Post van den Neder-Rhyn* en *De Politieke Krayer*.

Vaderschap en politiek

Zoals eerder al werd gesteld, leken de artikelen van politieke journalisten en de moralistische vertogen in de spectators dus wel degelijk op elkaar. Ondanks hun verschillende opvattingen en uitgangspunten bleken de auteurs van beide genres elkaar te vinden in hun opvattingen over goed burgerschap, het grote belang van het vaderschap en de rol van deze twee in het opbouwen van een sterke Republiek. Hoewel de moralistische spectatorschrijvers dit zelf ontkenden, bleek in hun omschrijvingen van goed burgerschap en vaderschap een politieke boodschap te zitten. Anderzijds hadden de journalisten van de opiniebladen in hun politieke redevoeringen en oproepen aandacht voor het vaderschap, een thema dat we niet zo snel met politiek zouden associëren.

De vader was een centraal figuur in de late achttiende-eeuwse republiek. De vaders uit de bezittende klasse, die voldoende bezit hadden om enigszins mee te tellen en uit kringen kwamen die als burgerlijk konden worden aangeduid, waren de ideale burgers die zowel moralisten als journalisten voor ogen hadden. Vrouwen konden onmogelijk aan de eisen van goed burgerschap voldoen, net zoals mannen die geen of nauwelijks verantwoordelijkheid droegen voor enig eigendom. Immers, de verantwoordelijkheid die de betrokkenheid bij het reilen en zeilen van de Republiek kwam kijken, was voor deze vrouwen en mannen te groot. Alleen de vaders van burgerlijke huisgezinnen waren dankzij hun bewezen verantwoordelijkheidsgevoel, redelijkheid, bezittingen en positie in de samenleving geschikt deze eervolle en grote taak van het Republikeinse burgerschap goed te vervullen. Op hen kon de Nederlandse Republiek bouwen.

Marieke Smulders studeerde Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, waar zij in 1999 afstudeerde op het terrein van de Gendergeschiedenis. Haar doctoraalscriptie Een goede burger is altijd vader. Over de relatie tussen burgerschap en vaderschap in de Republiek aan het einde van de achttiende eeuw vormt de basis van bovenstaand artikel.

Literatuur

- Piet Buijnsters, "De kleine republiek": het gezin in de Nederlandse literatuur van de achttiende eeuw, in: *Documentatieblad achttiende eeuw* 24, 1992, pp. 87-103.
- Donald Haks, 'Continuïteit en verandering in het gezin van de vroeg-moderne tijd', in: H.Peeters, L.Dresen-Coenders en T.Brandenburg, *Vijf eeuwen gezinsleven. Liefde, huwelijk en opvoeding in Nederland*. Nijmegen, 1988, pp.31-56.
- Stefan Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam, 1995.
- Joost Kloek, 'Letteren en landsbelang', in: F. Grijzenhout, W.Mijnhardt en N.van Sas, *Voor vaderland en vryheid. De revolutie van de patriotten*. Amsterdam 1987, pp.81-95.
- Selma Sevenhuijsen, *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland 1870-1987*. Amsterdam, 1987.
- Dorothee Sturkenboom, *Spectators van hartstocht. Sekse en emotionele cultuur in de achttiende eeuw*. Hilversum, 1998.

Een NSB-dochter

Nanda van der Zee

Tijdens de Duitse bezetting hadden, volgens Lou de Jong, zo'n 150.000 volwassen Nederlanders, uit eigenbelang of uit overtuiging zich aan de zijde van de bezetter geschaard. Of zij nu misdaden hadden bedreven of niet, zij werden als 'fout' bevonden en aangemerkt. Het merendeel was vóór of werd tijdens, voor kortere of langere tijd, of de gehele bezetting door, lid van de Nationaal-Socialistische Beweging. De NSB. Na de oorlog moesten naar schatting 200.000 kinderen, van wie slechts circa 12.000 tot de jeugdorganisatie van de NSB waren toegetreden, leven in de schaduw van het oorlogsverleden van hun ouders. Nanda van der Zee sprak voor *Historica* met een dochter van zo'n 'foute' Nederlander over een belast leven.

Hieronder volgt het stille verhaal van een vrouw uit de tweede generatie slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Het is op een bepaalde manier universeel omdat dit verhaal in zijn essentie evengoed door iemand van joodse afkomst verteld had kunnen zijn, of door een kind van een verzetsstrijder, van een zigeuner, van een Jehovagetuige of door welk kind dan ook wiens jeugd bepaald is door ouders die een oorlog meemaakten en daarover wensten te zwijgen. Voor de onschuldige kinderen van NSB'ers komt daar een andere belasting bij: hun ouders waren geen slachtoffers maar zaten hun straf uit als daders, als getekende misdadigers. De innerlijke verscheurdheid daardoor teweeggebracht, treedt dan ook zelden aan het licht.

"Ik ben geboren op 13 oktober 1945. De oorlog was al voorbij en mijn vader zat sinds 17 april 1945 geïnterneerd, eerst in Westerbork en later in de Leeuwarder strafgevangenis. Hij kwam pas thuis toen ik een jaar of twee was. Met zijn terugkomst begon voor ons gezin een moeilijke tijd, waarin mijn vader zich opnieuw een eigen plaats moest zien te verwerven. Dat is dankzij zijn goede naam als betrouwbaar vakman in redelijk korte tijd gelukt.

Waarom nu juist hij lid van de NSB moest worden, is me enerzijds nog steeds een raadsel, anderzijds heb ik sterke vermoedens. Tot op de dag van vandaag hoor ik van mensen die mijn vader hebben gekend dat hij voor hen zo'n aureool van integriteit had, dat zij zich niet konden voorstellen dat hij die keuze ooit heeft gemaakt. Daarom drong zich een andere suggestie op. Mijn moeder, die overigens geen lid was, zou wel eens de aanzet gegeven kunnen hebben. Ik denk dat daar een groot deel van haar schuldige gevoel ligt waardoor zij nooit over die episode heeft willen praten. Zij is buiten schot gebleven, terwijl mijn vader de boel alleen heeft moeten opknappen, omdat hij, overigens pas vanaf december 1939, wel lid was geweest.

Kind van

Het weinige dat mijn vader over zijn kamptijd vertelde is al erg genoeg. Dat ze in het Kamp half verhongerden, dat hij gras heeft gegeten. Dat de dakbedekking van zijn barak zo slecht was dat zijn bed soms met sneeuw was bedekt als hij wakker werd. Men werd zeer slecht behandeld. Dat hoorde zo want NSB'ers waren immers tuig! Tuig van de richel. Natuurlijk is daar echt tuig bij geweest dat niets heeft geschuwd en nu een koekje van eigen deeg kreeg gepresenteerd. Dat hij tussen echte zware misdadigers zijn straf moest

Kamp Vught – tijdens de oorlog door Duitsers gebruikt om joden op te sluiten – bood nu plaats aan 7000 gearresteerde collaborateurs, NSB-ers en Nederlanders die dienst hadden genomen bij de SS. (Bron: Sergio Derks, Verleden tijd 1940-1945, Zaltbommel, 1992.)

uitzitten, moet voor mijn vader onleefbaar zijn geweest. Hij is dan ook volslagen ingestort.

Mijn vader kwam in de strafgevangenis terecht omdat hij tegen zijn zin werd betrokken bij een bevrijdingsactie van NSB'ers en waarvan hij is weggevlucht. Het werd hem desalniettemin aangerekend. Hij heeft in een officiële verklaring uitgelegd wat hem verder nog ten laste werd gelegd. Dat hij lid was geweest van het Nederlands Arbeidsfront, alsook contribuerend lid van de Nederlandse Volksdienst. Dat hij het NSB-insigne had gedragen en eenmaal een bijeenkomst van de NSB in Leeuwarden had bezocht. Dat hij enige malen had gecolleteerd voor de Winterhulp en abonnee van het weekblad *Volk en Vaderland* was geweest. Voorts dat hij deel had uitgemaakt van de Landwacht als administratief ambtenaar tot het begin van 1945 zonder geüniformeerd, noch gewapend te zijn. Dat hij het wapen nimmer had gebruikt en dat er niemand door hem of door zijn toedoen verraden is. En tot slot dat zijn zoon en dochter lid van de Jeugdstorm waren geweest.

Dat laatste maakte het allemaal nog onbegrijpelijker. Was dat soms ook uitgegaan van mijn moeder, die actieve betrokkenheid van haar kinderen? Het is onbespreekbaar gebleven. Daardoor zijn de trefwoorden in mijn leven: eenzaamheid, isolement, moeizaam leven en altijd: 'kind van'. Dat maakt dat ik heel anders tegen het leven aankijk; alsof ik er niet echt bij hoor, een buitenstaander ben. Nog. En daar is altijd dat stuk plaatsvervangend schuldgevoel voor die vader die tegen het eind van zijn leven alleen nog maar kon huilen.

Derde generatie

Die hele oorlogsgeschiedenis van mijn vader is verweven met mijn leven, met mijn zijn. Je leest de krant, daarin kom je dingen tegen in samenhang met de NSB. Dat nestelt zich in je hoofd, dat slurp je allemaal op, je herkauwt het, denkt erover na. Mijn vader is voortdurend aanwezig. Ik was de enige in het gezin die blanco tegenover zijn oorlogsverleden stond, ik had het immers niet bewust meegemaakt zoals mijn broer en zuster die veertien en dertien jaar oud waren toen ik na de oorlog werd geboren.

Mijn probleem, en ook dat van al die anderen die tijdens de oorlog heel jong waren of na de oorlog zijn geboren, is dat ik niets kan delen met de kinderen die de oorlog aan den lijve hebben ondervonden. Bij hen zit zo'n gigantische knoop van niet over de gevoelens in verband met die periode te willen of kunnen praten, dat je er niet doorheen kunt breken. Het is ook mij niet gelukt. In mijn leven zijn er tot op zekere hoogte zoveel dingen onuitgesproken gebleven, terwijl ik ze wel voelde. Onvermijdelijk ga je dan je eigen weg zoeken. Toen mijn twee zonen ouder werden, diende zich onontkoombaar de vraag aan, 'vertel ik het ze?' en vooral, 'wanneer vertel ik het ze?' Daarbij bekruipt je natuurlijk de angst dat je kinderen een vertekend beeld zouden kunnen krijgen, dus moet je op zoek naar de volledige waarheid.

Ik heb dat gedaan door in 1984 een brief te sturen naar het RIOD (nu NIOD) met het verzoek om inzage in het dossier van mijn vader. Men vertelde mij daar - en dat heeft me zeer goed gedaan - dat het RIOD steeds meer brieven met eenzelfde verzoek als het mijne kreeg. Ik was op zoek naar de losse, incomplete stukjes van mijn levenspuzzel, want zolang die niet compleet is, is het onmogelijk duidelijk te zijn, te laten zien wie je bent, waar je staat, ook tegenover mijn kinderen. Ik heb me eigenlijk altijd slachtoffer gevoeld vanwege het feit dat mij lang niet alles is verteld, en dat wilde ik mijn kinderen besparen. Dat is het hoofdmotief geweest om op zoek te gaan. Ik wilde niet nog eens een derde generatie belasten. Ik wilde mijn zoons uitleggen waarom er dingen zijn die diep in me zitten, zoals bepaalde angsten, die in mijn gedragingen naar buiten komen.

Mijn kinderen reageerden heel wisselend. Mijn jongste zoon wil alles weten en hij leest alles wat hij erover te pakken krijgt. We hebben elkaar beloofd dat we ooit nog eens samen

naar Auschwitz zullen gaan, met z'n tweeën. Dan is er een bepaalde cirkel rond van de waarheid onder de ogen willen zien. Mijn oudste zoon gaf op zijn negentiende jaar te kennen dat hij het leger in wilde. Hij werd gekeurd en het duurde lang, heel lang voordat hij uitslag kreeg. Men ontkent het, maar ik heb echt geloofd dat ze zijn achtergrond aan het natrekken waren. Het was heel pijnlijk dat hij mij op een gegeven moment duidelijk maakte dat het allemaal wel iets met het verleden van grootvader te maken zou hebben als hij in zijn beroepskeuze geblokkeerd zou worden. Er zat iets beschuldigends in zijn toon. En dan kun je wel duidelijk maken dat het een schat van een man is geweest en misschien ondanks zichzelf lid van de NSB is geworden, maar je weet ook dat je kind daaraan op zo'n moment geen enkele boodschap heeft. Dat doet pijn.

Keurslijf

Of mijn ouders er samen over praatten? Ik denk het niet. Het lag te gevoelig, want te beladen, te vol schuldgevoel enerzijds, te vol rancune anderzijds, denk ik. Niemand heeft me ooit het hele verhaal verteld, maar ik voelde bepaalde dingen wel degelijk aan. Toen ik een jaar of tien was, werden dingen die ik nooit had begrepen opeens veel duidelijker. Ik was met een vriendinnetje aan het spelen toen zij terloops vroeg of ik wel wist dat mijn vader in de gevangenis had gezeten. 's Avonds heeft mijn vader me daarover wel iets verteld. Het was een hele schok maar aan de andere kant luchtte het ook op, die onthulling, zo van: 'Dát was het!'

Ik was een bang, verlegen kind. Dat heeft niet alleen met die intuïtieve gevoelens van dat er iets mis was bij ons, te maken. Ik ben opgevoed in een soort keurslijf. Er werd over ons gezin, over mijn ouders gepraat. Wij werden ook uitgescholten. Dus wij moesten vooral leven als 'nette' mensen. Ik ben dan ook nooit 'kind' geweest. Daar was de ruimte niet voor. Wij moesten altijd flink zijn, netjes, beleefd zijn, er mocht niets op ons aan te merken zijn. Dat betekent dat je als kind ook niet bepaalde leerprocessen kunt ondergaan. Want nog voordat ik een fout had kunnen maken, werd er door mijn ouders al ingegrepen, opdat men niet over je zou praten.

Geen keuze

Wrang voor mijn generatie, hoe positief op zichzelf dan ook, is dat er steeds meer boven tafel komt. Want je voelt heus wel dat het niet allemaal zo is gegaan als dat men in officiële stukken naar buiten heeft gebracht. Dat er nog een heel scala aan feiten is die wij niet kennen, dat er veel is achter gehouden waardoor het zwart-wit, goed-fout-schema in een ander daglicht komt te staan. Mijn vader heeft een foute keuze gemaakt maar, en zo is ook later voor hem getuigd, hij heeft niemand een haar gekrenkt in actieve zin en dat kan men van heel veel niet-NSB-leden lang niet altijd beweren.

Die hele geschiedenis moet in al zijn facetten nog steeds naar boven worden gehaald, ook die van de kinderen van NSB'ers die in kampen van alles ontdaan en van alles verstoken zaten. Ze blijkt nog steeds te beladen. Dergelijke kamptoestanden kun je nog billijken als het gaat om ouders die die keuze hebben gemaakt. Maar die kinderen. Die hadden geen keuze."

Naschrift: de geïnterviewde wil anoniem blijven.

Nanda van der Zee is Historica en auteur van Jacques Presser: het gelijk van de twijfel: een biografie (1988) en Om erger te voorkomen: de voorgeschiedenis en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog (1997, binnenkort 4e druk).

Vanzelfsprekend vrouwen

Interview met Diederik Oostdijk

Suzanne Hautvast

‘De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika, 1929-1969’ was tien jaar geleden een van de eindexamenonderwerpen van het vak geschiedenis op middelbare scholen. In amper honderd pagina’s leerden de eindexamenkandidaten over veertig jaar continuïteit en verandering in Nederlandse en Amerikaanse vrouwenlevens. Het was voor het eerst dat er speciaal aandacht werd besteed aan vrouwengeschiedenis. Suzanne Hautvast sprak voor *Historica* met de amerikanist en anglist Diederik Oostdijk, die in 1990 eindexamen geschiedenis deed, over zijn passie voor de Amerikaanse populaire cultuur en de vanzelfsprekendheid van vrouwengeschiedenis. Oostdijk weet duidelijk te maken dat vrouwengeschiedenis niet je vak hoeft te zijn om vrouwen de geschiedenis in te schrijven.

“Voor mij was het gewoon een onderwerp. Iemand had dit onderwerp bedacht, dus moest het belangrijk zijn, zal ik wel ongeveer gedacht hebben”, zegt Oostdijk achteraf. “Het

kwam niet in mij op om te vragen waarom het eindexamen speciaal over vrouwen moest gaan. Niemand deed dat trouwens.” De vergelijking tussen de positie van Nederlandse en

Amerikaanse vrouwen was voor Oostdijk de eerste kennismaking met vrouwengeschiedenis. Hij had niet het idee dat vrouwengeschiedenis een speciaal onderwerp was. Het werd behandeld als alle andere onderwerpen. Tijdens de geschiedenislessen op zijn middelbare school in Nijmegen was er nooit veel aandacht geweest voor vrouwengeschiedenis. Er was een docent die actuele onderwerpen aangreep om de leerlingen kennis van geschiedenis bij te brengen. Dan wilde het nog wel eens gebeuren dat er een discussie ontstond over de positie van vrouwen. Voor een andere docent bestond het vak geschiedenis alleen uit politieke geschiedenis. Oostdijks medeleerlingen liepen niet echt warm voor vrouwengeschiedenis. De interesse voor het vak geschiedenis in het algemeen was tamelijk gering.

Oostdijks belangstelling voor het eindexamenonderwerp had eigenlijk vooral te maken met zijn interesse voor de Verenigde Staten. Hij had

Diederik Oostdijk in Atlanta, Georgia.

oren naar alles wat over Amerika ging, dus ook naar de geschiedenis van vrouwen in dat land. Amerikaanse literatuur was echter zijn grote passie, "nee ik las niet speciaal boeken door of over vrouwen," en hij luisterde veel naar Amerikaanse popmuziek. Populaire cultuur bleef geen hobby, het werd zijn vak. Hij studeerde amerikanistiek en Engels in Nijmegen en Boston, hoopt in het najaar te promoveren op zijn proefschrift over *Poetry Magazine* en heeft momenteel twee parttime aanstellingen; als universitair docent aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (KUN) en aan de Vrije Universiteit (VU) in Amsterdam waar hij onder andere college geeft over Amerikaanse fictie en film en over Amerikaanse mythes en realiteiten.

The Yellow Wallpaper

Nu realiseert Oostdijk zich dat de aandacht voor vrouwengeschiedenis lang niet altijd vanzelfsprekend is geweest. Daar zijn enkele jaren studie voor nodig geweest, zelfs een jaar studie aan het Boston College in de Verenigde Staten. Hij ging naar Boston om vakken te volgen die niet aan de Katholieke Universiteit Nijmegen werden gegeven. Hij volgde onder andere het vak *critical theory*, waarbij feminisme een van de belangrijke theorieën was. Het verhaal *The Yellow Wallpaper* van Charlotte Perkins Gilman werd toen besproken en liet een grote indruk achter. "Ik werd me ervan bewust dat er ook andere literatuur bestond." Hij verbaasde zich erover dat *The Yellow Wallpaper* pas zo'n dertig jaar onderwerp van gesprek is terwijl het verhaal aan het begin van de twintigste eeuw is geschreven.

In *The Yellow Wallpaper* wordt een vrouw die last heeft van een kwaal, waarschijnlijk een postnatale depressie, door haar man opgesloten in de kinderkamer die tralies voor de ramen heeft. Een bekende arts adviseert absolute rust, hetgeen bij de vrouw verkeerd uitpakt. Ze gaat allerlei patronen in het behang zien en draait uiteindelijk door. Als haar man aan het einde van het verhaal weer eens naar haar komt kijken, valt hij flauw als hij ziet in welke toestand zijn vrouw verkeert. De vrouw ziet haar kans schoon en loopt, letterlijk, over hem heen.

Het verhaal laat volgens Oostdijk goed zien hoe de kijk van mannen op de samenleving kan botsen met ideeën van vrouwen. In het verhaal maken artsen, symbool voor rationele mannen, de dienst uit. Zij bepalen wat goed is voor vrouwen, de vrouw zelf heeft niets in te brengen. Door over haar man heen te lopen geeft de vrouw aan dat ze zelf kan aangeven wat goed voor haar is. Het blijft echter onduidelijk hoe het de vrouw verder vergaat. Oostdijk behandelt *The Yellow Wallpaper* in zijn colleges over Amerikaanse letterkunde en merkt keer op keer dat het verhaal studenten raakt. Er ontstaat altijd een discussie over de betekenis van het verhaal.

White males

Tijdens de drie jaar dat hij Amerikanistiek studeerde in Nijmegen was er vrijwel geen aandacht voor vrouwengeschiedenis. Oostdijk heeft er de studiegidsen uit de periode dat hij studeerde op nageslagen en concludeert dat er in het studiejaar 1995-1996, toen hij net AIO was, een college werd gegeven over de Amerikaanse vrouwenbeweging. Meer was er volgens hem niet. Dat vrouwengeschiedenis bij andere vakgroepen wel deel uitmaakt van het curriculum en bij geschiedenis een verplicht vak is, weet hij niet. "Er is natuurlijk altijd aandacht geweest voor canonieke schrijfsters als Emily Dickinson, maar het bleven uitzonderingen. De colleges over vrouwen bleven een beetje gerommel in de marge. Meestal ging het over *white males* en Emily Dickinson. Er is wel een verschuiving merkbaar van vrouwengeschiedenis naar gender en diversiteit, meent Oostdijk. "In het algemeen is het in de literatuurwetenschap van tegenwoordig hip om aandacht aan deze onderwerpen te besteden." Nu wordt er bij Amerikanistiek in Nijmegen bijvoorbeeld een college gege-

ven getiteld *The representation of otherness* waarbij niet alleen aandacht is voor vrouwen, maar ook voor bijvoorbeeld homoseksuelen.

Bij Engels aan de KUN valt het echter tegen. "Momenteel maken vooral oude mannen hier de dienst uit, waardoor de trend om aandacht te besteden aan vrouwen en/of gender moeilijk poot aan de grond krijgt." Aan de VU in Amsterdam is er veel meer belangstelling voor vrouwengeschiedenis.

Nieuwe generatie

In zijn dissertatie, een literaire geschiedenis van *Poetry Magazine* in de periode 1950-1955, hebben vrouwen geen belangrijk aandeel. Naar eigen zeggen leent het onderwerp zich daar niet voor. "Ze zijn echter nooit ver weg. Je hebt er vanzelfsprekend mee te maken. Het tijdschrift is bijvoorbeeld in 1912 opgericht door een vrouw en er zijn altijd veel vrouwen bij betrokken geweest. Ik maak wel duidelijk dat het vooral mannen waren die het voor het zeggen hadden en dat ideeën van mannelijke auteurs over vrouwen nogal eens denigrerend konden zijn."

Tijdens de colleges die hij in Nijmegen en Amsterdam geeft, maakt hij altijd plaats voor vrouwen in de geschiedenis. In zijn college *American Myths, American Realities*, voor tweedeaars studenten, besteedt hij aandacht aan de Amerikaanse suffragette Susan B. Anthony en is er een workshop getiteld *Women on the margins of american culture*. Door de Amerikaanse geschiedenis met de Amerikaanse vrouwengeschiedenis te vergelijken wil hij laten zien dat vrouwen aan het einde van de vorige eeuw zich op geheel andere mythes beriepen dan mannen. Deze benadering relativeert de gangbare ideeën over de Amerikaanse samenleving.

Studenten geven een presentatie die op het internet wordt gezet. Hij leert er zelf van dat zijn eigen ideeën over wat vrouwengeschiedenis is soms beperkt zijn. Zo is hij zeer te spreken over de bijdrage van een van zijn studenten naar aanleiding van het college over de mythe van het westen. Zij bestudeerde het liedje *Gold Rush Brides* van de 10,000 Maniacs over de afwezigheid van vrouwen in de mythen over het westen. "Ik had verwacht dat ze dieper zou ingaan op die afwezigheid van vrouwen door bijvoorbeeld naar bronnen te zoeken waar dit nog meer uit blijkt. Tot mijn verbazing maakt ze vrouwen uit het westen juist zichtbaar door allerlei verwijzingen op het internet naar vrouwen die toen heel succesvol waren. Zo heeft ze het verhaal gevonden van Luzena Stanley Wilson die met de goudzoekers meetrok en voor hen kookte, tegen betaling van een dollar per maaltijd. Later begon ze een hotel en nam haar echtgenoot in dienst. Niet de man, maar de vrouw was degene die het geld verdiende. "Deze studente wil vrouwen heel duidelijk niet als slachtoffer zien. Ik heb al vaker gemerkt dat jonge vrouwen vooral naar positieve rolmodellen zoeken. Een speciale belangstelling voor de geschiedenis van vrouwen merk ik echter niet. Ik vermoed dat ze extra aandacht voor vrouwen niet nodig vinden. Studenten vragen nooit waarom ik een college aan vrouwengeschiedenis wijd, ze vinden het doodnormaal dat vrouwen een plaats in de geschiedenis krijgen. Misschien komt dat omdat ik het als vanzelfsprekend behandel."

Rekent Oostdijk zich hiermee tot een nieuwe generatie wetenschappers die via een omweg met vrouwengeschiedenis in aanraking kwam, maar niet aan de toch nog vaak vergeten geschiedenissen van vrouwen voorbij wil gaan? "Ja, in zekere zin klopt dat wel. Hoewel ik tijdens mijn eindexamen al had kennisgemaakt met vrouwengeschiedenis, ben ik pas later gaan inzien dat het een essentieel onderwerp is voor het begrijpen van de Amerikaanse geschiedenis en cultuur. Nu is het een integraal onderwerp geworden van mijn colleges waar ik voor mijn gevoel niet omheen kan, en wil overigens."

Suzanne Hautvast is redactielid van Historica.

Bluesvrouwen van het eerste uur

Marijke Huisman

Na de opmars van vrouwelijke rockmuzikanten als Melissa Etherridge en Alanis Morissette in de jaren tachtig en begin jaren negentig, lijkt de populaire muziek nu gedomineerd te worden door zwarte r&b-sterren. Erykah Badu en Lauryn Hill zijn twee veelgeprezen en bekroonde voorbeelden van vrouwelijke r&b-artiesten die allerlei muzikale stromingen (blues, jazz, soul, hiphop) vermengen tot een stijl waarin een Afro-Amerikaans bewustzijn een prominente rol speelt. Erykah Badu en Lauryn Hill kunnen in die zin beschouwd worden als de hedendaagse opvolgsters van de drie 'blues legacies' - Ma Rainey, Bessie Smith en Billie Holiday - over wie Angela Davis' laatste boek gaat.

Angela Davis, de auteur van het baanbrekende werk *Women, race and class* (1981) die uitgroeide tot een boegbeeld van het zwarte feminisme in Amerika, is inmiddels hoogleraar History of Consciousness aan de Universiteit van Californië. Voor haar nieuwste boek, *Blues legacies and black feminism*, is Davis op zoek gegaan naar tradities van feministisch bewustzijn in de zwarte arbeidersklasse van de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw. Een belangrijke drijfveer voor dit onderzoek was het feit dat Davis zelf nog regelmatig het verwijt van 'women of color' krijgt dat zij zich te veel met sekse zou bezighouden. En dat terwijl sekse niet de kwestie zou zijn, in tegenstelling tot de 'race-politics'. Een van de argumenten die de critici van Davis gebruiken is dat het feminisme toch eigenlijk een 'witte' beweging is, waar zwarte vrouwen, en zeker de zwarte vrouwen die niet tot de middenklasse behoren, weinig te zoeken hebben.

Angela Davis wilde haar critici bewijzen dat er wel degelijk sporen van een zwart, feministisch bewustzijn onder vrouwen uit de arbeidersklasse zijn te vinden. Niet in geschreven teksten, maar in de orale traditie van de blues. Aangezien de liedteksten van Ma Rainey en Bessie Smith niet of nauwelijks voorhanden waren, heeft Davis zelf alle platen eindeloos opnieuw moeten draaien om de teksten te kunnen transcriberen. Het tweede deel van *Blues legacies and black feminism* is dan ook een bijlage met de uitgeschreven teksten van alle 252 songs die Rainey en Smith ooit hebben opgenomen. Behalve dit mooie tekstoverzicht, biedt

Billie Holiday, ook wel "Lady Day" genoemd.

Davis' boek een beschrijving van de sociale context waarin de blues ontstond en een boeiende analyse van de betekenis van de teksten voor het opbouwen van een collectief zwart bewustzijn met feministische elementen.

Vrijheid

In het eerste hoofdstuk toont Davis bijvoorbeeld aan dat de expliciete manier waarop in de blues over liefde en seksualiteit wordt gezongen, samenhangt met de afschaffing van de slavernij. De vrijheid was weliswaar een belangrijke overwinning, maar in sociaal-economisch opzicht verbeterde de situatie van de voormalige slaven nauwelijks. De ware vrijheid schulde in het feit dat de Afro-Amerikanen sindsdien zelf konden kiezen met wie zij liefdesrelaties aan wilden gaan. Seksualiteit werd in de blues dan ook opgevoerd als de meest tastbare uiting van de pas gewonnen vrijheid. Het contrast met populaire

liedjes uit de witte traditie is groot: werd daarin een lofzang op het huwelijk en het moederschap gezongen, in de zwarte blues zijn dit nauwelijks thema's. Veel meer gaat het om de onafhankelijkheid, de mogelijkheid een eigen partner te kiezen en seksuele autonomie. Zoals in de *Young woman's blues* van Bessie Smith: "No time to marry, no time to settle down/I'm a young woman and ain't done runnin' 'round".

Het interessante aan de blues is dat de grote bluessterren uit het begin van de eeuw vooral vrouwen waren. Deze vrouwen zongen dus vrijelijk over liefde, seksualiteit en zelfs homo-

seksualiteit, iets wat elders vrijwel onmogelijk was. Niet alleen de positieve kanten van de liefde kwamen aan bod, ook - en vaak - werden zaken als huiselijk geweld bezongen.

Weliswaar lijken de ik-figuren uit de liedteksten in deze situatie te berusten, maar Davis stelt dat alleen al het feit dat deze zaken benoemd werden een baanbrekende stap was, die pas veel later door de feministen van de tweede golf werd doorgezet. Dit soort redeneringen, waarin het verleden slechts dient als een voorafschaduw van wat later zou komen, komen mij wat geforceerd voor. Ze hangen echter samen met Davis' doel met dit boek: aan te tonen dat ook zwarte arbeidstersvrouwen een traditie van feminisme hebben.

Veel interessanter vind ik het als Davis een verband legt tussen deze traditie van *benoemen* uit de blues, en de West-Afrikaanse traditie van 'nommo' waarmee mensen probeerden dingen en krachten te bezweren en/of onder controle te krijgen. Dat verband legt zij onder andere ook in het hoofdstuk 'Blame it on the blues. Bessie Smith, Gertrude 'Ma' Rainey and the politics of blues protest'. In tegenstelling tot veel bestaande literatuur over de blues, waarin ervan wordt uitgegaan dat de blues vooral gekenmerkt wordt door frustratie en berusting, stelt Davis dat er in de blues wel degelijk sprake is van sociaal protest. Het protest bestaat dan niet direct in een oproep tot politieke actie, maar juist in het benoemen van de zaken die tot woede en frustratie leiden. En dan kan het om van alles gaan: huiselijk geweld door mannen, werkloosheid, armoede, gevangenschap, lynchen, prostitutie, ontrouw enzovoort.

"All day slavin"

Uit de bluesteksten van de drie bluesvrouwen, over al die thema's destilleert Davis een 'lappendeken' die de sociale geschiedenis van zwarte Amerikanen in de decennia volgend op de emancipatie weerspiegelt. En in die geschiedenis is wel degelijk plaats voor vrouwen en de ervaringen van vrouwen, zoals in de *Washwoman's blues*: "All day long I'm slavin', all day long I'm bustin' suds/Gee, my hands are tired, washin' out these dirty duds//Lord, I do more work than forty-'leven Gold Dust Twins/Got myself achin' from my head down to my shins//Sorry I do washin' just to make my livelihood/Oh, the washwoman's life, it ain't a bit of good."

In een beschouwing over de betekenis van het woord 'blues' stelt Davis vervolgens dat de blues zowel naar een gemoedstoestand verwijst, als naar de oorzaak van die gemoedstoestand: de racistische maatschappelijke structuur die leidt tot de onderdrukking van de zwarte Amerikanen. Doordat die betekenis van de blues in elke song op de achtergrond aanwezig is, zou het zwarte publiek wel degelijk het protestelement in de bluesteksten herkennen. Dat element zou vervolgens weer bijdragen aan een collectief bewustzijn van Afro-Amerikanen dat in potentie verzet in zich draagt. Deze redenering gebruikt Davis herhaaldelijk om aan te tonen dat de blues heeft bijgedragen aan de ontwikkeling van een sociaal bewustzijn onder Afro-Amerikanen uit de arbeidersklasse. Voor mij zijn zulke redeneringen echter moeilijk na te volgen, want Davis legt niet uit hoe dat protestelement door het zwarte publiek dan precies was te herkennen. Een voorbeeld. Davis bespreekt Ma Rainey's *Hustlin' Blues*, die gaat over een prostituee die afscheid wil nemen van haar beroep, haar pooier aangeeft bij de politie en de rechter aanspreekt met de woorden: "Oh, judge, tell him I'm through/I'm tired of this life, that's why I brought him to you". Davis stelt vervolgens dat Ma Rainey's zwarte publiek in de tekst hoort dat de prostituee niet alleen het slachtoffer is van haar pooier, maar ook van de witte rechter. Die beschouwt haar, onder invloed van de raciale structuur in de Amerikaanse samenleving, als een hyperseksueel wezen.

Ik geloof wel dat de constatering van Davis klopt, dat er een raciale en hiërarchische spanning bestaat - die ook nog geseksualiseerd is - tussen de witte rechter en de zwarte prostituee.

Maar tijdens het lezen van Davis' boek vroeg ik me wel eens af of Angela Davis niet meer in de bluesteksten heeft willen lezen dan er in zit. Dat is natuurlijk een lastige vraag die moeilijk te beantwoorden is. En heeft Maaïke Meijer niet al eens vastgesteld dat een tekst wordt wat de lezer er in leest? Ook in een ander opzicht deed Angela Davis' boek me denken aan Maaïke Meijer. In haar inaugurele rede als hoogleraar in Maastricht, liet Meijer namelijk aan de hand van liedteksten van onder anderen de Nederlandse Corry Brokken zien/horen dat er al in de jaren vijftig pre-Tweede-feministische-golf-sporen in de Nederlandse populaire cultuur van de smartlappen te beluisteren waren. Dat leverde een fascinerend verhaal op, net zoals *Blues legacies and black feminism* een fascinerend boek is om te lezen. De lezer maakt via de populaire Afro-Amerikaanse cultuur uit de eerste dertig jaar van de vorige eeuw kennis met een wereld van oude blues. Een wereld die vele aanknopingspunten blijkt te bieden om een sociaal-economische en mentaliteitshistorische geschiedenis van de zwarte vrouwen en mannen uit die tijd te schrijven. De finalistische werkwijze en de soms - voor witte lezers - onduidelijke of onuitgewerkte redeneringen, neem ik dan op de koop toe. Het enige jammere aan het boek is dat er geen cd bij wordt geleverd; je zou de blueslegenden tijdens het lezen eigenlijk moeten horen.

Angela Davis, *Blues legacies and black feminism. Gertrude 'Ma' Rainey, Bessie Smith, and Billie Holiday* (Vintage books/Random House, New York 1998). Importeur: Van Ditmar. 427 blz. ISBN: 0679 77126 3. f39,90.

Marijke Huisman is redactielid van *Historica*.

(advertentie)

LOVER

TIJDSCHRIFT OVER FEMINISME, CULTUUR EN WETENSCHAP

- **Judith Butler**
De polemiek rondom een omstreden filosoof
- **Female Power in da house!**
Feminisme voor onder de dertig
- **Digitale emancipatie**
- **Bitches en butches**
Een pleidooi voor stereotypen in soaps
- **Armoedebestrijding**
DeVN en het vrouwenvraagstuk
- **250 nieuwe titels met korte inhoud**

Lover is een uitgave van het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV). Te koop in de boekhandel à f 11,50 / Bfr 195. Een abonnement (4 nrs.) kost f 42,50 / Bfr 765 voor particulieren; f 55,00 / Bfr 990 voor organisaties en f 25,00 / Bfr 460 voor studenten. Telefoon: 020-6651318. URL: <http://www.iiav.nl/loverned.html>

“Een allerneeteligst character”

Els Kloek

Wie zich verdiept in de Nederlandse vrouwengeschiedenis van de vroegmoderne tijd, merkt al snel dat er slechts enkele vrouwen naam hebben gemaakt op het politieke strijdtoneel. Afgezien van de landvoogdessen en vrouwen van de stadhouders, zijn er niet veel meer vrouwen te noemen dan de Haarlemse Kenau Simonsdochter Hasselaer, de Utrechtse Trijn van Leemput en de Rotterdamse Kaat Mossel. Soms komt men nog wel eens een vierde naam tegen. Dat is de naam van de Freule van Dorth, de Gelderse orangiste die in 1799 op beschuldiging van contrarevolutionaire opruiing ter dood werd gebracht door een militair tribunaal. Haar dood was in macabere zin uniek: zij was de enige politieke tegenstander van het revolutionaire bewind van die tijd die haar verzet met de dood heeft moeten bekopen. De amateur-historica Hermine Manschot-Tijdink heeft nu over deze eigenzinnige freule een ‘biografie’ geschreven.

Het woord ‘biografie’ staat tussen aanhalingstekens omdat het boek soms meer lijkt te gaan over het familiebezit of over andere - beroemdere - familieleden dan over de freule zelf. Het probleem is namelijk dat over dat leven bijzonder weinig bekend is. We weten zelfs niet hoe zij eruit heeft gezien, want er is van haar niet één portret bewaard gebleven. Het enige dat ons rest is een foto van haar schedel, compleet met kogelgat. Maar daarover straks meer.

Hoe uniek de gewelddadige dood van de freule Van Dorth ook geweest mag zijn, haar persoon heeft nauwelijks de belangstelling van historici weten te vangen. Th. Jorissen heeft in zijn *Historische Studien* (1893) het verhaal van de freule verteld naar aanleiding van de gegevens die over haar waren verschenen in de *Gedenkschriften* van Mr. H. van A. (1882) [ps. A.W. Engelen], en daarbij houdt de belangstelling van historici voor dit enige slachtoffer van het revolutionaire bewind al op. Van heldenverering voor deze vrouw die haar leven heeft gegeven voor de zaak van de Oranjes, is al helemaal geen sprake. Waarom niet? Het antwoord op deze vraag is te vinden in het boek van Manschot-Tijdink. De auteur zelf geeft weliswaar nergens in haar boek expliciet antwoord op de vraag of deze vrouw inderdaad "de onaangename vrouw [was], zoals ze door de jaren heen werd afgeschilderd", dat wil zeggen als hysterica, als een tierende dame, als een dame van twijfelachtig karakter; toch ben ik na lezing van haar boek ervan overtuigd dat de freule het vooral aan zichzelf had te danken dat zij in 1799 een onrechtvaardige dood moest sterven.

Judith van Dordt werd in 1747 geboren als oudste dochter van Jan van Dorth, lid van de Zutphense ridderschap, en de Zutphense burgemeestersdochter Jacoba Schimmelpenninck

van der Oije. Het gezin woonde in Huis 't Velde bij Warnsveld, waar in 1755 nog een broertje (Gerrit) werd geboren. Over de jeugd van Judith is weinig bekend, maar toch weet Manschot duidelijk te maken dat het gezinsleven werd gedomineerd door het botsen van lastige karakters. De huiselijke conflicten kwamen onder andere in 1766-67 tot een climax toen de inmiddels negentienjarige Judith regelmatig 's nachts een Zutphense advocaat op haar kamer bleek te ontvangen. Als straf werd haar een zwaar regime van huisarrest opgelegd. De minnaar zou Judith later snel vergeten en met een andere vrouw trouwen, maar in februari 1767 speelde hij het spel nog mee: hij beloofde Judith te schaken en alles daartoe werd in gereedheid gebracht. Maar het plan kwam uit. Judith werd daarop door haar ouders ontferd (!) en opgesloten in een betershuis in Delft. Hoelang zij daar heeft gezeten, is onbekend. Na het sappige verhaal van deze *affaire du coeur*, die Manschot ons kan vertellen dankzij de gerechtelijke procedure die de familie later tegen de advocaat aanspande, komt de informatiebron over het leven van Judith in feite droog te staan. Er valt niet veel te vertellen, dus de auteur slaat diverse zijpaden in. Van belang is wel dat Judiths vader en broer - vaak tevergeefs - op baantjes joegen, dat broer en zus in 1789 besloten om samen het huis Harreveld bij Lichtenvoorde te kopen om zo niet langer bij hun vader te hoeven inwonen, en *last but not least* dat de Van Dorths erg makkelijk geld uitgaven. Manschot vertelt *en detail* hoeveel schulden er werden gemaakt en hoe schuldeisers aan het lijntje werden gehouden en werden afgepoeierd. Ook bij het personeel stond de familie Van Dorth flink in het krijt, want lonen werden vaak niet uitbetaald.

Onmiddellijk na de inval van de Fransen in 1795 raakten de

Het leven van Judith van Dorth
(1747-1799)

Hermine Manschot-Tijdink

conflicten met de schuldeisers in een stroomversnelling. De crediteuren van vader Van Dorth sloegen de handen ineen, en beslaglegging op zijn goederen volgde. De *ins and outs* van het getouwtrek om de goederen met de schuldeisers worden door Manschot breed uitgemeten. Kort samengevat komt het erop neer dat vader en dochter Van Dorth - de zoon was vanwege zijn orangistische sympathieën naar het Munsterland gevluht - in die tijd voortdurend bezig waren om langs slinkse wegen hun bezittingen uit handen van hun schuldeisers te houden. In augustus 1795 werd de freule zelfs gearresteerd wegens belediging van gerechtsdienaren ("goddomy, gij komt er niet op", had zij meermalen de gevolmachtigden van de schuldeisers bij de ophaalbrug toegeroepen). Deze keer werd zij na zestien dagen vrijgelaten. Maar in het najaar van 1797, toen werd besloten tot openbare verkoop van het bezit van Van Dorth sr., werd zij betrappt op het verduisteren van enkele kostbaarheden (een boek, een mergboor, bestek), en opnieuw gearresteerd. Na vijf maanden wist zij te ontsnappen en naar Duitsland te vluchten. Maar in september 1799 was de freule kennelijk weer terug in Lichtenvoorde. Vlak daarvoor waren Engels-Russische troepen geland in Noord-Holland om een einde te maken aan de Bataafse Republiek. De orangisten wilden de macht weer naar zich toetrekken, en gingen daarom in sommige plaatsen tot actie over. Zo ook in Lichtenvoorde. De freule had 's ochtends vroeg al een oranje-gehesen op de toren van Harreveld, en zich met een oranje-versierde koets naar het dorp begeven. Toen daar bij strubbelingen een mes werd getrokken en een patriot werd gedood, had de freule uitgeroepen dat ze op de goede weg waren en dat de patriotten allemaal kapot moesten. "Verkeerde woorden op de verkeerde plaats", aldus het commentaar van Manschot. Dat is juist. De contrarevolutie duurde niet langer dan deze 'oranje donderdag' en de leiders ervan

maakten zich snel uit de voeten. Zo niet de freule van Dorth. Zij ging naar huis alsof er niets aan de hand was, en werd niet lang daarna gearresteerd. Een militaire rechtbank oordeelde haar schuldig aan hoogverraad, en op 22 november 1799 werd zij geëxecuteerd door een vuurpeloton. Het verhaal wil dat ze niet onmiddellijk dood was, en daarom een genadeschot moest krijgen toen ze al in de kist lag. Reinier Vinkeles heeft daar een mooie prent van gemaakt: terwijl een soldaat zijn pistool lafhartig op de kist richt, steekt een hand uit boven de rand van de kist. Daarmee suggereert Vinkeles dat het slachtoffer zelfs vanuit haar kist nog protest aantekende tegen het haar aangedane onrecht. Manschot maakt duidelijk dat een deel van dit verhaal inderdaad klopt: de vondst van de schedel van de freule, met een gat erin van een kogel die in het achterhoofd is binnengedrongen, maakt het zeer aannemelijk dat zij inderdaad een genadeschot heeft gekregen, zij het dat zij daarbij op haar buik moet hebben gelegen. Het verhaal van de hand, hoe mooi ook, wordt daarmee wel erg onwaarschijnlijk. Dit is het trieste verhaal van de freule van Dorth, zoals we dat nu dankzij de onderzoekingen van mevrouw Manschot kunnen reconstrueren. Het is duidelijk: de biografische gegevens maken de freule absoluut ongeschikt voor heldenverering. Wat haar de das om heeft gedaan, was niet haar inzet voor de Oranjes of de zaak van de contrarevolutie, maar haar impulsieve karakter, haar talent om vijanden te maken en - als gevolg daarvan - haar sociale isolement. Volgens mij zat Jorissen er dan ook niet ver naast toen hij schreef dat deze "tierende dame [...] geen vriendelijke verschijning" was. Het is

de verdienste van mevrouw Manschot-Tijdink dat zij nu alle informatie over deze toch vrij onbekende vrouwenfiguur uit onze vaderlandse geschiedenis, deze curieuze representante van het *ancien regime* in de Achterhoek, bij elkaar heeft gebracht in een wat rommelig, maar rijk geïllustreerd boekwerk. In de bijlagen vindt men onder andere een mooi gedicht op deze 'afschuwelijke onrechtvaardigheid', gemaakt daags na de executie, en grafologische analyses van de handschriften van de freule, haar vader en haar broer. Laatstgenoemde bijlage doet in zekere zin afbreuk aan het boek, want die grafologische analyses ogen weinig serieus en leveren bovendien bedroevend weinig op. De analyse komt niet veel verder dan dat de freule in haar jeugd voornaamheid uitstraalde en impulsief en onverdraagzaam was, op latere leeftijd vooral zelfstandig, nuchter en realistisch was, maar in haar laatste brieven onzekerheid toonde. Het lijkt wel alsof Manschot bij een grafoloog bevestiging heeft willen zoeken voor hetgeen zij in haar boek al volkomen duidelijk had gemaakt. Daarmee heeft zij zichzelf als verdienstelijke amateur-historica tekort gedaan.

Els Kloek is historica, verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de Universiteit Utrecht.

Hermine Manschot-Tijdink, *Een allerneeteligst character: het leven van Judith van Dorth (1747-1799)*. Fagus: Aalten, 1999. 224 blz. ISBN: 90 70017 33 4. Prijs: f 42,50.
(Te bestellen bij: Uitgeverij Fagus, Kruisdijk 14b, 7122 JX Aalten, tel. 0543-466342)

Tussen school en leven

Hans de Frankrijker

Bijna 1500 meisjes namen in vormingsinternaat De Vonk te Noordwijkerhout tussen 1947 en 1972 deel aan de cursus 'Tussen school en leven'. Onder leiding van een vaste staf verbleven de 14- tot 16-jarige meisjes ruim twee maanden intern om hen voor 'zedelijk verval' te behoeden. Middels allerlei activiteiten werd in De Vonk aan de moreel-deugdelijke persoonlijkheidsvorming van de meisjes gewerkt. Begin jaren zeventig stuit de ouderwetse aanpak echter op steeds meer weerstand van de meiden. Er komen vragen: "Mogen we zelf kiezen wanneer we schoenen en wanneer we pantoffels aan mogen?" En: "Waarom mogen er 's avonds geen jongens bij het hek staan en waarom mag je niet met ze praten?"

De voorgeschiedenis van vormingsinternaat De Vonk gaat terug tot 1919, toen begonnen werd met een vakantiehuis voor jonge meisjes uit de werkende stand. Aan de basis hiervan stond de bevlogen Emilie Knappert. In het verlengde van haar ontwikkelings- en beschavingswerk onder arbeiderskinderen slaagde zij er twintig jaar later in het instituut De Vonk van de grond te krijgen, dat onder meer vakantiemogelijkheden bood aan Leidse volkskinderen. In het boek *Tussen school en leven* van L. Veendrick staat de periode 1947 tot 1972 centraal, respectievelijk de jaren waarin de eerste en de laatste vormingscursus voor meisjes werd verzorgd.

In de jaren vijftig sloten de opvattingen van staf en directie aan bij het openbare debat over de 'verwilderde massajeugd' en de gevaren van het 'zedelijk verongelukken' van het fabrieksmeisje. Met bevlogen volharding zocht men naar passende vormingsactiviteiten voor de meisjes om zedelijk verval tegen te gaan en hen een goede voorbereiding te bieden op de taakvervulling in gezin en samenleving. Een breed activiteitenpakket werd aangeboden, onder andere op het gebied van praktisch-huishoudelijk werk, textiele werkvormen, kunstzinnige en expressieve vaardigheden, literaire en maatschappelijke vorming, sport en persoonlijke verzorging. Vanaf het begin bestond een spanning tussen de twee doelstellingen van de cursus, identiteitsontwikkeling en maatschappelijke vorming. Maar in de loop van de jaren zestig namen de twijfel over de bestaande cursus en meningsverschillen over benodigde verbeteringen tussen staf en directie scherpere vormen aan. De discussie spitste zich toe op de vraag of de cursus vooral een maatschappijkritische functie dan wel de vorm van persoonlijke hulpverlening diende aan te nemen.

Deze discussie vormt een illustratie van het bredere debat binnen de toenmalige academische pedagogiek, waarin het personalistisch humanistisch denken, waarop de cursus 'Tussen school en leven' was gebaseerd, duidelijk op haar retour was. De nieuwe trend was de emancipatorische en maatschappijkritische (ped)agogiek. De persoonsvormende doelstelling verloor de overhand waardoor ook de zinvolheid van het internaatsverband onder druk kwam te staan. In plaats daarvan klonken in steeds bredere kringen geluiden door over werken aan maatschappelijke bewustwording en bekend zijn met je rechten en plichten. Bovendien maakte de roeping, het

idealisme van waaruit de stafleden werkten, geleidelijk aan plaats voor een meer professionele houding. Stafkrachten zagen zich als vormingsleidsters die een beroep uitoefenen en zij maakten nadrukkelijk onderscheid tussen de werktijd en eigen vrije tijd. In 1964 werd daarom besloten dat de staf niet langer intern hoefde te wonen. De professionalisering is een van de elementen die het begin van het einde van deze vormingscursussen markeren. Maatgevender oorzaken voor de teloorgang van dit type cursus liggen in maatschappelijke ontwikkelingen als de uitbreiding van leerplicht en van opleidingsfaciliteiten, de ontzuiling en democratisering. Pogingen van bestuur, directie en staf om een vernieuwde en werkzame formule te ontwikkelen, slaagden niet. Aan het begin van de jaren zeventig was de animo voor deze 'gesloten' cursusvorm zo ver gedaald, dat in 1972 - na 25 jaar - de vormingscursus 'Tussen school en leven' voor de laatste keer werd gegeven. Veendrick beschrijft in zijn boek de ontwikkelingen binnen De Vonk in drie tijdsperioden, waarbij hij elk tijdvak begint met een algemeen maatschappelijke schets. Opvallend is het ontbreken van aandacht voor mogelijke invloeden van overige vormingsactiviteiten uit eigen kring of van andere zuilen. Bovendien is niet goed navolgbaar hoe Veendrick tot de ordening van zijn materiaal is gekomen en waarom hij de diverse onderwerpen gekozen heeft per periode. Het wekt de indruk dat het beschikbare archiefmateriaal meer bepalend is geweest voor de ordening dan de auteur. Wel wordt duidelijk dat Veendrick per periode, zij het in wisselende mate, steeds enige aandacht heeft willen besteden aan het wel en wee van de cursisten, staf en bestuur. De auteur slaagt er echter niet goed in het alledaagse gebeuren in de 'kleine wereld' overtuigend te verbinden met de turbulente 'buitenwereld'. De afsluitende 'nabeschouwing' is te beknopt en willekeurig om nog enigszins aannemelijk te maken hoe (sterk) de geschetste maatschappelijke invloeden nu van betekenis zijn geweest op het alledaagse denken, doen en laten in dit vormingsinternaat. Niettemin heeft Veendrick een vlot leesbaar en informatief boek geschreven, dat veel kanten laat zien van het alledaagse leven tijdens zo'n vormingscursus voor meisjes in internaatsverband.

Hans de Frankrijker is als universitair docent historische pedagogiek verbonden aan de Afdeling Algemene en Gezinspedagogiek van de Universiteit Leiden.

L. Veendrick, Tussen school en leven. Langdurige internaatsvorming voor meisjes tussen 14 en 16 jaar in de jaren vijftig en zestig in vormingsinternaat De Vonk te Noordwijkerhout, Uitgeverij Verloren, 1999, 201 blz. ISBN 90 6550 061 8.

Uit de plooiën van de tijd

Een tentoonstelling over vrouwelijke kunstenaars

Annette Wiesman

“Over het leven van Eva van Marle is weinig bekend.” “Over het leven van Susanna van Steenwijck-Gaspoel zijn nauwelijks biografische gegevens voorhanden.” “Over Leysters leven en werk is niet echt veel bekend.” De openingszinnen van de biografietjes uit de catalogus van de tentoonstelling *Elck zijn waerom; vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950* klinken als variaties op steeds hetzelfde thema: afwezigheid. De tentoonstelling in het Arnhemse Museum voor Moderne Kunst streefde naar eerherstel van vrouwelijke kunstenaars. Annette Wiesman stelt voor daarbij niet de biografische context of ‘een vrouwelijk element’ als maatstaf te nemen. Ook vrouwelijke kunstenaars moeten beoordeeld worden op de kwaliteit van hun werk.

Michaelina Woutiers, *Bacchusstoet* (Kunsthistorisches Museum, Wenen).
(Bron: *Elck zijn waerom*, 1999)

Hoewel vrouwen altijd kunst beoefend hebben, zijn ze in de officiële kunstgeschiedenis nauwelijks vertegenwoordigd. Van alle op de tentoonstelling *Elck zijn waerom* getoonde werken is tachtig procent nooit eerder geëxposeerd. De tentoonstelling in het Arnhemse museum streefde naar eerherstel van vrouwelijke kunstenaars. Niet voor iedereen is dat een

vanzelfsprekende zaak. Stiekem geloven veel kunsthistorici nog steeds dat er een biologische verklaring is voor het gebrek aan vrouwelijke equivalenten van Michelangelo, Da Vinci en Picasso: volgens hen hebben vrouwen nu eenmaal niet de drang in zich om een genie te worden. Voor die sceptici is er een inleiding die uitgebreid een vijfhonderd jaar durende scheefgroei binnen de kunstwereld in beeld brengt.

Het is nog maar de vraag of de bijdrage van Maaïke Meijer, hoogleraar genderstudies in Maastricht, hen zal overtuigen. Meijer pleit in haar bijdrage voor een andere benadering dan het in haar ogen ‘archaïsche’ vooruitgangsgeloof dat de huidige kunstgeschiedenis kenmerkt. Terecht vraagt ze zich af waarom vrouwen nooit de rol van heraut van een nieuwe stroming krijgen toebedeeld en waarom vrouwen wel als object, maar niet als subject in de kunst worden getolereerd. Maar Meijers theoretische taalgebruik wekt irritatie. Termen als ‘binaire oppositie’, ‘visueel structuralisme’ en ‘genderkritische institutionele kunstgeschiedenis’ overtuigen niet vanzelf; daarbij zijn aansprekende voorbeelden nodig. Bovendien is er nog een ander bezwaar. Meijer verzet zich tegen de omschrijving van kunstenaars als begaafde, autonome individuen. Daarmee maakt ze de kwaliteit van een kunstenaar ondergeschikt aan diens context. Wat haar betreft had de tentoonstelling ook knip- en borduurkunst mogen tonen, want, schrijft ze: we moeten vrouwen niet beoordelen met behulp van een canon, die tot nu toe werd aangewend om vrouwen buiten te sluiten. Volgens mij moet eerherstel anders aangepakt worden. Ik denk dat begrippen als kwaliteit en vernieuwing niet achter-

haald zijn; ik geloof niet in een warm bad voor om het even welke artistieke uiting van vrouwen. Het is natuurlijk leuk en interessant om, de catalogus doorbladerend, te zien hoeveel vrouwen er in de loop van de tijd bezig geweest zijn met kunst; als 'dilettant' of professioneel kunstenaar - vooral in aanmerking genomen hoe weinig hun activiteiten door de buitenwereld bemoedigd werden. Maar mijn hart ging pas echt sneller kloppen bij het doen van echte, onvervalste, naar heldenverering riekende ontdekkingen. De virtuoze Michaeline Woutiers, die in de trant van de Italiaanse barok schilderde, is zo'n 'ontdekking'. Zij was een van de weinige vrouwen die zich waagde aan het (aan mannen voorbehouden) genre van de historieschilderkunst: de verbeelding van historische gebeurtenissen op groot formaat. Haar *Bachusstoet* (helaas niet te zien op de tentoonstelling) is een opvallend schilderij. Het afgebeelde thema is wellust en vertier. In plaats van zich van de ondeugdzaamheid te distantiëren, maakt Woutiers er deel van uit. De figuur geheel rechts, die de toeschouwer zo vrijmoedig aankijkt, is waarschijnlijk de kunstenaar zelf. Alles bij elkaar een hoogst ongepast schilderij voor iemand van haar sekse. De catalogus schrijft: "Waarschijnlijk stuitte zij al in haar eigen tijd op ongeloof, want achter haar voluit geschreven naam voegde ze demonstratief toe dat ze het schilderij zelf had bedacht ('invenit') en gemaakt ('fecit')." Typerend: over deze kunstenaar is verder bijna niets bekend.

Genieën en krabbelaars

Een andere intrigerende figuur is de van oorsprong Deense Betzy Berg. Deze reislustige kunstenaar kwam naar Nederland om bij de zeeschilder H.W. Mesdag in de leer te gaan. Haar schilderij *Zeegezicht met zeppelins* uit 1915 is geschilderd in de stijl van de Haagse school, hoewel veel lichtvoetiger. Anders dan veel andere Haagse School-adepten liet Berg in haar pittoreske plaatjes de moderne wereld toe. Berg werkte in de meest barre weersomstandigheden. Vanuit een speciaal daarvoor gemaakte kist, die haar beschermde tegen de wind, schilderde ze haar favoriete thema: de zee. In de catalogus staat een foto van Berg in regenkleding en met kist. We zien een eigenzinnige vrouw die zich niets aantrekt van conventies; ze laat zich leiden door haar fascinatie. Het is jammer dat de schrijvers van de catalogus aan Suze Robertson slechts een kort, droog tekstje wijden. Deze tentoonstelling zou een mooie gelegenheid geweest zijn om deze schilder van werkende vrouwen eens de eer te geven die haar toekomt. Robertson was een van de belangrijkste neo-impresionisten in Nederland, van hetzelfde niveau als George Breitner. Robertsons kwast roept even gemakkelijk de kwetsbaarheid van een kinderlijfe op als de ruwheid van zwaar huishoudelijk werk. Haar manier van schilderen is krachtig. Dat zij niet hoger in de kunstenaarshiërarchie is doorgedrongen, heeft ongetwijfeld met haar sekse en onderwerpkeuze te maken.

Naast Robertson en Berg toont *Elck zijn waerom* tientallen andere verrassende kunstenaars. Daar hebben we de subtiele graveur Magdalena de Passe, dochter van prentenuitgever Chrispijn de Passe; de experimentele, breed ontwikkelde Anna Maria van Schurman (ook wel de 'tiende muze' genoemd); Virginie Demont-Breton, een van de weinigen die in eigen tijd (eind negentiende eeuw) de erkenning kreeg die ze verdiende; de pittig en meedogenloos tekenende Cécile Caeterman-Boonans; het intrigerende schetsboek van de kortstondig aan het hof van aartshertogin Isabella schilderende Anne Françoise de Bruyns. Raadselachtig zijn de besproken kunstenaars bijna allemaal. In plaats van een compleet oeuvre, zoals bij veel mannelijke kunstenaars, bleef er van deze vrouwen slechts een enkele getuigenis van vakmanschap over. Dat maakt het soms moeilijk om de kwaliteit van een vrouwelijke kunstenaar in te schatten: wie weet had ze wel net een slechte dag. Maar de gemiddelde kwaliteit is goed

Betzy Berg met schilderkist op Vlieland, ca. 1900. (Bron: Elck zijn waerom, 1999)

genoeg en slechts een enkele kunstenaar lijkt misplaatst. Hoe konden al die vrouwelijke kunstenaars verdwijnen "tussen de plooiën van de tijd," zoals de catalogus zo mooi schrijft? Waarschijnlijk omdat de serieuzen onder hen steeds als uitzonderingen beschouwd werden. Steeds opnieuw moesten ze het wiel uitvinden, hun plaats bevechten.

Door de eeuwen heen gingen vrouwen om verschillende redenen schilderen: om de kost te verdienen, om zich te ontplooiën of uit 'roeping'. Vaak kwamen ze uit een kunstenaarsfamilie of waren ze getrouwd met een kunstenaar. Vanaf de zeventiende eeuw werden vrouwen die zich uit liefhebberij met 'de kunsten' bezighielden, alom gewaardeerd. Maar wanneer zij van hun hobby hun beroep wilden maken, overtraden ze een ongeschreven wet. Niet voor niets hoorden vrouwen zich tot de lagere genres van de schilderkunst te beperken: het bloemstuk, het landschap en het portret. Een serieuze kunstopleiding was voor hen niet weggelegd. Pas in 1861 kregen vrouwen toegang tot de algemene kunstopleidingen; het schilderen van naaktmodel was taboe.

Elck zijn waerom beslaat een periode van vijfhonderd jaar. Met grote stappen wandelen de samenstellers dwars door een groot aantal stijlperiodes: renaissance, barok, classicisme, romantiek, realisme, impressionisme, expressionisme en de twintigste-eeuwse 'ismes'. Een nadeel van die benadering is dat onduidelijk is hoe de kunstwerken zich verhouden tot ander werk uit die tijd: de context ontbreekt. Daardoor is het moeilijk om de individuele werken op waarde te schatten. Is er dan iets wat al deze kunstwerken met elkaar verbindt, afgezien van het feit dat ze allemaal min of meer zijn verwaarloosd door de officiële kunstgeschiedenis? Een 'vrouwelijk' element? Maaikje Meijer zou zeggen van wel, maar ik denk het niet. Niet dat dat erg is. Het is juist verfrissend om te zien hoe divers het werk van deze vrouwen is. Net als in de 'algemene' kunstgeschiedenis zijn er krabbelaars en genieën. Maar de echte kunstbeleving wordt gegeneerd door die laatste categorie: de virtuozen, de persoonlijkheden, de fanatiekelingen. De mythe van het individuele kunstenaarsschap werkt ook voor vrouwen.

Annette Wiesman is kunsthistorica en publiceert als freelance journaliste in onder andere HP/De Tijd.

Katlijn van der Stighelen en Mirjam Westen, Elck zijn waerom. Vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland (1500-1950), Ludion, 1999, 400 blz. ISBN 90 5544 271 2. f60,-.

Een Argentijnse vreemdelinge in Den Haag

Jaarrede Voorzitter Vereniging voor Vrouwengeschiedenis,
1 april 2000

Maria Grever

'Wat zou de toekomstige koningin moeten weten over Nederland?' vroeg *NRC-Handelsblad* zich op 14 januari jongstleden af. Het officiële inburgeringsprogramma voor de aanstaande echtgenote van kroonprins Willem-Alexander zal hoofdzakelijk bestaan uit de Nederlandse taal, staatsinrichting en geschiedenis. Aan zeven heren, onder wie twee bekende historici, werd gevraagd waaruit de verplichte stof voor Máxima Zorreguieta zou moeten bestaan. De voormalige studiebegeleider van de kroonprins, de Leidse hoogleraar H.L. Wesseling, ziet weinig problemen. Als de Argentijnse Máxima het Nederlandse paspoort bestudeert, is ze al ingeburgerd. Geen enkele leerling in Nederland weet immers meer van de Vaderlandse Geschiedenis dan daar in het kort beschreven staat. Aanvullend krediet kan ze opbouwen door een rijtje Hollandse graven uit het hoofd te leren, zoals hij zelf vijftig jaar geleden op de lagere school had moeten doen: Dirk, Dirk, Floor, Dirk, Floor, enzovoorts. Oranje-biograaf J.C. Kikkert neemt de kwestie wat serieuzer. Hij geeft de wijze raad om Máxima goed studie te laten maken van de koninklijke partners. De prinsen-gemaal Hendrik, Bernhard en Claus hebben heel wat obstakels ondervonden bij het vinden van een zinvolle invulling van hun prinselijke taak. Vooral Hendrik verveelde zich een aap en zocht zijn vertier in de kroegen.

Kikkert trekt de lijn door naar de eerste drie koninginnen van de Nederlanden, de echtgenotes van Willem I, II en III. Ook zij voelden zich bepaald niet gelukkig. En inderdaad, de brieven van koningin Sophie, uitgegeven en ingeleid door Hella Haasse onder de titel *Een vreemdelinge in Den Haag*, spreken in dat opzicht boekdelen. Maar hun positie was een heel andere dan die van prins-gemaal. Aan de ene kant

stonden zij als moeder van de koninklijke nakomelingen hoger in de hiërarchie. Aan de andere kant was hun civiel-rechtelijke status als vrouw zodanig dat zij genoeg moesten nemen met de escapades van hun echtgenoten, ook al maakten ze het zoals koning Willem III nog zo bont. Gehoorzaamheid van de vrouw aan haar echtgenoot was nu eenmaal bij wet geregeld.

In de 21e eeuw is het met de situatie voor Máxima anders gesteld. In de eerste plaats is het huwelijksrecht voor vrouwen gunstiger geworden. In de tweede plaats zal ze niet zo snel gedegradeerd worden tot de sullige echtgenoot. De mannelijke partner worstelt in dit verband immers altijd met de hem toebedeelde ondergeschikte, 'vrouwelijke' rol en wordt haast onvermijdelijk de gedomesticeerde echtgenoot. In de derde plaats heeft zij anders dan de koninginnen in de negentiende eeuw kunnen studeren. Ze schijnt bovendien een intelligente tante te zijn, die wel meer aan kan dan een oubollig rijtje Hollandse graven oplepelen. En als we het dan toch over rijtjes hebben, dan hoort daar de intrigerende Jacoba van Beieren beslist bij. Niet alleen in verband met de bekende Hoekse en Kabeljauwse twisten, maar ook omdat zij exemplarisch was voor vrouwen met politieke macht bij wie het genderrimago geregeld ter discussie stond.

Wat zou Máxima volgens ons moeten weten? In elk geval haar staatsrechtelijke plaats binnen de parlementaire democratie. Dus geen bemoeienissen met ongehuwd samenwonende ministers of vreemdgaande ambassadeurs, waar de huidige koningin zich aan schijnt te bezondigen. Om de Nederlandse cultuur werkelijk te doorgronden is een studie van de nationale seksevenhoudingen voor 'een

Argentijnse vreemdelinge in Den Haag' uiterst informatief. De historische feiten over het huwelijksrecht, kiesrecht en arbeidsrecht van vrouwen kan ze snel opdiepen in enkele handige overzichtswerken. De VVG kan de titels aanreiken. Een goede smaakmaker is vervolgens de prachtige documentaire uit december 1999 van Avro's *Netwerk* over de rijke levens van drie vrouwen in de twintigste eeuw: de journaliste Anne Biegel, de schilderes Giselle d'Ailly en de actrice Riek Schagen. Daarna kan ze de onthullende radioserie over 'moeder de huisvrouw' bij VPRO's *Onvoltooid Verleden Tijd* (OVT) beluisteren. Zo wordt haar meteen duidelijk hoezeer Nederlandse vrouwen onder de plak hebben gezeten bij hun echtgenoten en de kerk. En als ze zich verdiept in enkele vrouwenhistorische proefschriften dan begrijpt ze hoe het komt dat de arbeidsparticipatiecijfers van vrouwen in Nederland bijna de laagste van Europa zijn, en waarom Nederland op de wereldranglijst op één na onderaan staat als het gaat om het aantal vrouwelijke professoren.

Voor Nederland zijn twee metaforen kenmerkend: het poldermodel en het glazen plafond. De eerste metafoor staat voor de overlegstructuur tussen sociale partners; de tweede heeft betrekking op de onzichtbare uitsluiting van vrouwen. Een enkele keer komt er een barst in dat plafond, maar dan blijkt het poldermodel ineens een lege huls en komen seksenverhoudingen op scherp te staan. Dat alles neemt niet weg dat Nederlandse vrouwen hun sporen hebben achtergelaten in de geschiedenis, dat deze geschiedenis rijk is aan gebeurtenissen en ervaringen, en dat er in dit opzicht veel valt te genieten. Alleen al de prachtige tentoonstelling 'Elck zijn waerom. Vrouwelijke kunstenaars in België en

Het VVG-bestuur, van links naar rechts: Marianne Boere, Frieda Boekweit, Maria Grever, Emily Hemelrijk, Esther Captain, Jeannine Hendriks en Anneke Linders, die bij de ALV afscheid nam als penningmeester. Zittend voor: nieuw bestuurslid Annette Mevis.

Nederland, 1500-1950' in het Arnhems Museum voor Moderne Kunst getuigt daarvan.

Inburgering. Het woord is ook van toepassing op de VVG. Steeds meer werken we met andere historische instellingen en verenigingen samen. De VVG is gehuisvest in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging en onlangs hebben beide organisaties besloten om gezamenlijk de Johanna Naberprijs voor de beste doctoraalscriptie op het terrein van de gender- en vrouwengeschiedenis te gaan voortzetten. De eerstvolgende prijsuitreiking is gepland in het voorjaar van 2002. Samenwerking is er ook met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis om reclame te maken voor zowel VVG als het *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis*. In november dit jaar wordt deel 12 van de VVG-reeks *Een tipje van de sluier* gepresenteerd op de geschiedenisdagen van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en de Vereniging voor Geschiedenisdocenten in Nederland. Deze dagen zijn gewijd aan de geschiedenis van de Nederlandse koloniën. Het nieuwe Tipje heet *Trefpunt*

Indonesië: vrouwen-mannen-geschiedenis 1870-1962 en wordt door onze vaste uitgever Verloren op de markt gebracht. Met de Stichting Vrouwen-geschiedenis Vroeg-Moderne Tijd en het Dwarsverband Vrouwenstudies Letteren organiseert de VVG in maart 2002 een internationale conferentie 'Gender and Remembrance in Western Society' in Museum Catharijneconvent te Utrecht. Ten slotte worden op internationaal niveau intensieve contacten onderhouden met de International Federation for Research in Women's History en het Britse Women's History Network.

Al deze en andere activiteiten worden uitgevoerd door vrijwilligers: redactieleden, commissieleden en contactpersonen. Namens het VVG-bestuur dank ik allen voor de effectieve en prettige samenwerking.

Maria Grever sprak deze tekst uit als jaarrede voor de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, tijdens de Algemene Ledenvergadering te Arnhem op zaterdag 1 april 2000.

Richtlijnen voor auteurs

Een artikel voor *Historica* bevat:

- * een titel, ondertitel, een korte *lead* (pakkende introductie die aan het artikel voorafgaat) en enige tussenkopjes
- * een korte literatuuropgave (van ten hoogste tien titels).
Titelbeschrijving boek:
Elsbeth Etty, *Liefde is heel het leven niet*.
Henriette Roland Holst 1869-1952. Meppel, 1992.
Titelbeschrijving artikel:
R. Dekker, 'Vrouwen in middeleeuwen en vroegmodern Nederland', in: G. Duby en M. Perrot, *Geschiedenis van de vrouw III. Van Renaissance tot de moderne tijd*. Amsterdam, 1992, pp. 415-443.
- * géén noten
- * enige personalia van de auteur (een of twee zinnen, met daarin o.a. vermeld naam, functie) en het adres van de auteur
- * enige illustraties met onderschriften, én bronvermelding (per pagina een illustratie)
- * de officiële spelling (volgens het Groene Boekje)
- * een artikel van drie pagina's bevat maximaal 2300 woorden; een twee pagina's tellend artikel 1500 woorden, een recensie (een pagina) 800 woorden
- * citaten staan tussen dubbele aanhalingstekens ("en"), in andere gevallen worden enkele aanhalingstekens ('en') gebruikt.

Aanlevering van kopij:

- * de kopij wordt naar het redactieadres gestuurd op fop, vergezeld met een uitdraai. Gebruik WVP 51 of Word, en vermeld welk tekstverwerkingsprogramma is gebruikt.

Deadlines:

- februarinummer: 1 november
- juninummer: 1 april
- oktobernummer: 1 juni

IFRWH-News

Deze rubriek bevat een selectie uit de meest recente nieuwsbrieven van de **International Federation of Researchers in Women's History (IFRWH)**. Wie direct contact met de IFRWH wil opnemen, kan een e-mail versturen naar Lynn Abrams (lab@arts.gla.ac.uk), of naar de Nederlandse vertegenwoordigster van de IFRWH, Berteke Waaldijk (Berteke.Waaldijk@let.ruu.nl). Geïnteresseerden kunnen ook terecht op het Internet: <http://www.history.unimelb.edu.au/ifrwh.html>

Congressen

Oslo 2000

Tijdens het grote CISH-congres (Internationaal Comité voor de Historische Wetenschappen) van 10 tot 12 augustus zal de IFRWH een eigen conferentie organiseren, met als thema 'Conflict and cooperation in sites of cultural coexistence: perspectives from women's history'. Het programma is hieronder afgedrukt. De aanmeldingsprocedure startte in september 1999. U kunt u nog steeds opgeven als deelnemer (\$250 of \$125 voor studenten). Voor aanmelding of meer informatie kunt u terecht op Internet: www.hf.uio.no/oslo2000.

Donderdag 10 augustus

18:30-20:00: Berteke Waaldijk/Maria Grever, Multi-media Presentation 'Visualizing and Digitalizing Women's History: the 1898 Dutch National Exhibition on Women's Labour'.

Vrijdag 11 augustus

9:30-10:15 *Session 1*

Keynote speaker: Rhoda Reddock (Trinidad-Tobago)

10:30-12:30 *Session 2 - Colonial Encounters*

Gunlog Fur (Sweden): 'Women on the Margins: Colonial Encounters in Sami and Lenapehoking in the 17th and 18th centuries'; Maria Beatriz Nizza da Silva (Brazil): 'Indian, Black and White Women in Colonial Brazil: Cooperation through Witchery'; Tanja Christiansen (United Kingdom): 'Friends and Foes: Relations among Women in 19th century Cajamarca, Peru'; Ann Paronson (New Zealand): 'Community Relations: Maori and Pakeha (Western) Women in 19th-century Aotearoa-New Zealand'; Joy Lintelman and Barbara Bergland (USA): 'Scandinavian Immigrants and Indigenous Peoples: Interethnic Relations in the Midwestern U.S., 1850-1903'.

13:30-15:30 *Session 3 - Women's Missions: Home, School and Church*

Bharati Ray (India): 'The Education of Women: Conflict and Cooperation in Two Colleges in Colonial Bengal'; Aileen Moreton-Robinson (Australia): 'Women's Sites of Fire and Water: Feminising and Racialising History in the Australian Borderlands'; Monica Tetzlaff (USA): 'Between Black and White: Women's Interactions on the Sea Islands of South Carolina, 1915-1939'; Deborah Gaitskell (United Kingdom): 'Othering and Mothering: Christian Women Crossing South Africa's Racial Divide in the 20th Century'; Helen Harper (Canada): 'Lessons North of the 60th: Aboriginal and White Women Teaching in the Canadian Arctic'.

15:45-17:45 *Session 4 - War, Refugees and Exile*

Leslie Schwalm (USA): 'Confronting Freedom: Gender, Race and the Politics of Emancipation in the American Civil War'; Brigetta Studer and Berthold Unfried (Switzerland): 'Western European Communist Exiles and Emigrants in Stalinist Russia: Competing Cultures in the Multinational Milieu of the 1930s'; Marlene Epps (Canada): 'Negotiating Gender and Ethnic Identities: Mennonite Refugees of the Second World War'; Margaret L. Myers (USA): 'Sexuality, Mothering and Motherhood after Auschwitz: Jewish Women as Displaced Persons in Occupied Germany, 1945-1948' Shirin Akhtar and Shanaara Husaain (Bangladesh): 'Rohingya Women Refugees' Experience in Bangladesh/Bangladesh Women Refugees' Experience in India'; Jane Kani Edwards (Sudan/Canada): 'Southern Sudanese Refugee Women: Questioning the Past, Imagining the Future'.

Zaterdag 12 augustus

9:15-11:15 *Session 5 - Creating and Contesting Nationalism and National Identities*

Rebecca McCoy (USA): 'Women and National Identity in France: Protestant and Catholic Women in 19th-century Alsace'; Ann-Catrin Ostman (Finland): 'Finnish Citizens on Swedish Soil: Yeomanry, Gender, and the Position of a Minority in a New State'; Kassimira Daskalova (Bulgaria): 'Woman and Nationalism, Old and New, in Bulgaria'; Anne Cova and Antonia Costa Pinto (Portugal): 'Women and Fascism in Salazarist Portugal'; Elena Gapova (Belarus): 'One Nation, Two Ideologies: Engineering Women in Soviet and Western Belarus'; Inger Marie Okkenhaug (Norway): 'To Nourish a Sense of Common Palestinian Citizenship - The Jerusalem and East

Mission, Women's Education, and the Arab-Jewish Conflict, 1918-1948'.

11.30-13.30 *Session 6 - Sisterhood and Sibling Rivalry: Women's Movements and Feminist Movements*

Susan Zimmerman (Hungary): 'Conflict in Feminist Social Policy: The Hungarian Women's Movement in National and International Settings, 1890-1918'; Gabriela Cano (Mexico): 'A Story of Love and Hate: Mexican Women Intellectuals and Activists look at American Women Activists, 1920s and 1930s'; Aparna Basu (India) and Karin Deutsch (United Kingdom): 'Cooperation and Conflict between Hindu and Moslem Women in the Indian Women's Movement, 1927-1947'; Naziema Jappie (South Africa): 'Women Building the New South Africa: Conflict and Cooperation'; Judith Zinsser (USA): 'Programmes of Action: The Official and Unofficial Results of the United Nations' Decade for Women, 1975-1985'.

14:00-17:00: Visit to Internatinal Museum of Women.

Argentinië

Van 2 tot 5 augustus organiseert het Instituto Interdisciplinario de Estudios de Genero in Buenos Aires het congres 'Voces en Conflicto, Espacios de Disputa'. Informatie: iiege@filo.uba.ar.

Engeland

De jaarlijkse conferentie van het UK's Women's History Network wordt dit jaar op 16 en 17 september 2000 gehouden, aan de University of Bath. Het thema is 'Heartlands and Peripheries in Women's History: Local, National and Global Perspectives'. Informatie: June.Hannam@uwe.ac.uk.

Varia

Bibliografie

Karen Offen is bezig een 'Bibliography of Edited Collections of Scholarly Articles in Women's History and Theme Issues on Women's History in Scholarly Journals since 1970' samen te stellen. Wie informatie voor haar heeft, kan mailen naar: kmoffen@leland.stanford.edu.

Tentoonstelling

Charlotte Mutsaers

In september wordt de Jacobus van Looyprijs 2000 uitgereikt aan het 'dubbel talent' Charlotte Mutsaers. Ter gelegenheid hiervan organiseert de Vleeshal in Haarlem een grote overzichtstentoonstelling van deze schrijfster/dichteres en schilderes.

Datum: van 2 september t/m 29 oktober 2000

Plaats: Vleeshal, Grote Markt 16 te Haarlem.

Informatie: 023-5115778 (telefoon) of e-mail: franshalsmuseum@haarlem.nl

Schaaksters

'Kunnen vrouwen eigenlijk wel schaken?' Geïnteresseerden kunnen op deze vraagstelling reageren via de homepage van de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag (www.kb.nl) Op deze homepage is ook de engelstalige expositie 'Queen's move: women and chess through the ages' te zien. De bezoekers kunnen bladeren in een aantal bijzondere schaakboeken en portretten van prominente schaaksters bekijken. De webpresentatie vormt de opmaat voor de tentoonstelling 'Dame aan zet: vrouwen en schak door de eeuwen heen', die van 28 augustus tot en met 17 november in de expositieruimte van de KB te zien zal zijn.

Datum: 28 augustus t/m 17 november 2000

Plaats: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag

Informatie: www.kb.nl, e-mail: info@kb.nl of telefoon: 070-3140279.

Kinderportretten

Tegen het einde van de vijftiende eeuw ontstond het genre 'kinderportret' in Vlaanderen. Uiteindelijk groeide dit genre uit tot een typisch Nederlandse traditie, die in de Gouden Eeuw bijzonder veel werd beoefend. Op de internationale tentoonstelling 'Kinderen op hun mooist. Het kinderportret in de Nederlanden 1500-1700' zijn circa honderd topstukken uit Europa en de Verenigde Staten te zien.

De werken van schilders als Rubens, Van Dijk en Rembrandt ontroeren en geven bovendien veel informatie over opvoeding en de positie van het kind in het gezinsleven gedurende de zestiende en zeventiende eeuw.

Datum: 8 oktober t/m 31 december

Plaats: Frans Halsmuseum, Groot Heiligland 62 te Haarlem.

Informatie: 023-5115778 (telefoon), e-mail: franshalsmuseum@haarlem.nl of Internet:

www.franshalsmuseum.nl/kinderen

Flevoland

De tentoonstelling 'Pioniersportretten. Flevolandse vrouwen in woord en beeld samen' behandelt het leven en werk van zes markante Flevolandse vrouwen. De tentoonstelling is een afgeleide van het boek *Tien Flevolandse vrouwen in woord en beeld*, dat is samengesteld op basis van interviews met tien vrouwen over hun positie in de Flevolandse samenleving.

Datum: 20 mei tot en met 17 september

Plaats: Nieuw Land Poldermuseum, Oostvaardersdijk 01-13 te Lelystad.

Informatie: 0320-260799 (telefoon), e-mail: nieuwlandpoldermuseum@planet.nl

Congres

KNHG

Op 17 en 18 november vinden de Geschiedenisdagen plaats, in het Koninklijk Instituut voor de Tropen in Amsterdam. De eerste dag van het congres staat onder andere in het teken van de vraag waar het vak geschiedenis 'staat', en hoe de kruisbestuiving van archieven, musea en onderwijs gestimuleerd kan worden. De tweede dag is gewijd aan 'Nederland in de koloniën, de koloniën in Nederland'. Tijdens de Geschiedenisdagen zal het nieuwste

Tijpe van de Sluier Trefpunt Indonesië: vrouwen-mannen-geschiedenis 1870-1962 worden aangeboden. De geschiedenisdagen worden georganiseerd door de KNHG.

Informatie: knhg@xs4all.nl of

Internet: www.knhg.nl

Varia

Deskundigen

Het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies (NGV) en het IIAV brachten een overzicht uit met experts op het gebied van vrouwen- en genderstudies in Nederland. Het overzicht bevat gegevens van ruim driehonderd deskundigen die zich op academisch niveau bezighouden met vrouwenstudies, genderstudies en/of de positie van vrouwen. Het overzicht is als boek te raadplegen, of digitaal via het Internet. De papieren versie van *Deskundigen Vrouwenstudies en Genderonderzoek in Nederland* is voor f35,- te bestellen bij het NGV, Heidelberglaan 2 te Utrecht, giro 5386648 o.v.v. 'onderzoekersboek'. De online-versie is te raadplegen via www.iiav.nl/dvg of via www.fss.uu.nl/ngv.

Personalia

Op 10 april promoveerde mevrouw **A.J. van den Bos** aan de Katholieke Universiteit Nijmegen met het proefschrift *Petronella Moens (1762-1843), de Vriendin van 't Vaderland*.

Greddie Huisman promoveerde op 27 april aan de Rijksuniversiteit Groningen op de dissertatie *Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland*.

Historisch taalkundige en genderlinguïst **Agnes Sneller** aanvaardde op 5 mei haar benoeming tot hoogleraar Neerlandistiek aan de Károli Universiteit in Boedapest, Hongarije.

Dorothee Sturkenboom heeft per 1 juli a.s. een post-doc plaats aan de Universiteit van Californië in Los Angeles. Zij zal samen met Margaret Jacob een boek schrijven over het Middelburgsche Natuurkundige Genootschap voor Dames, opgericht in 1785 en daarmee het eerste wetenschappelijke genootschap van vrouwen ter wereld.

Boeken in 't kort

Sandra van Beek

De grote illusie. Leven en liefde van Ellen en Gerry Waller

Uitgeverij De Geus, 2000, f49,90.

De Duits-joodse 'Wallers' vormden, na hun terugkeer uit Bergen-Belsen, in de naoorlogse jaren een illustre echtpaar in Amsterdam. Zij verwierf grote faam als filmcritica voor het *Algemeen Handelsblad* en *De Haagse Post*. Hij schreef, eveneens over film, voor *Vrij Nederland*, *Variety* en *NRC Handelsblad* en ontwikkelde bovendien activiteiten in de handel, tot hij na een veroordeling wegens fraude in een Britse gevangenis belandde. Sandra van Beek reconstrueerde het leven van Ellen en Gerry Waller aan de hand van hun persoonlijke archief en vele interviews met filmmakers en filmcritici.

Greddy Huisman

Tussen salon en souterrain. Gouvernantes in Nederland

Bert Bakker, 2000, f39,50.

In haar dissertatie beschrijft Greddy Huisman de geschiedenis van een verdwenen beroep, en van verloren opvoedingsidealen die werden belichaamd door de gouvernante. Zij verdiende haar eigen brood in een tijd waarin dat voor vrouwen in burgerlijke milieus nog ongebruikelijk was. Vanuit de positie van de gouvernantes-buitenstaanders in de kringen van de elite biedt Huisman een doorkijk op de sekseverhoudingen en het standsbesef in de negentiende eeuw.

Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis 20: Strijd om seksualiteit

Stichting beheer IISG, 2000, f32,50.

In het twintigste *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* laten diverse auteurs zien dat seksualiteit een wezenlijk onderdeel is van historische en politieke veranderingen, die op hun beurt van invloed zijn op de betekenis van sekse in intieme menselij-

ke betrekkingen. Met bijdragen van onder anderen Petra de Vries (over Hendrik Pierson), Monique Diederichs (over 'moffenhoeren') en Ariadne Schmidt (over het weduwebeeld in de vroegmoderne tijd).

Marit Monteiro

Vroomheid in veelvoud. Geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot 1797-1997

Uitgeverij Verloren, 2000, f49,-.

De Franciscanessen van Oirschot zijn in oorsprong contemplatief, toch heeft deze gemeenschap in haar geschiedenis ook veel vrouwen aangetrokken die het actieve apostolaat nastreefden, bijvoorbeeld in hun werk op het gebied van onderwijs en bejaardenzorg of in hun gemeenschap in Brazilië. De spanning tussen actie en contemplatie staat daarom in het hart van dit boek. Marit Monteiro laat aan de hand van archiefonderzoek en interviews met de zusters zien hoe ontwikkelingen op spiritueel, institutioneel-bestuurlijk en organisatorisch niveau in elkaar grepen, elkaar versterkten of juist niet meer parallel liepen. Hierdoor wordt de groeiende complexiteit van het kloosterleven in de veranderende kerk en samenleving van na de Tweede Wereldoorlog scherp zichtbaar.

Wies van Moorsel

'De doorsnee is mij niet genoeg'. Nelly van Doesburg 1899-1975

SUN Nijmegen, 2000, f44,50.

Nelly van Doesburg, de derde vrouw van de Stijlkunstenaar Theo van Doesburg, raakte op 21-jarige leeftijd betrokken bij het radicale modernisme van de jaren na de Eerste Wereldoorlog. Zij nam, samen met de veel oudere Theo, deel aan de activiteiten van de Europese artistieke avantgarde op het gebied van de beeldende kunst, literatuur, architectuur en muziek. Eerst in de Bauhauskringen in Weimar, later in Parijs, waar Nelly op muziekavonden piano speelde. Na het overlijden van Theo van Doesburg, in 1931, zette zij haar leven in voor de 'nagedachtenis' van Theo en de hele Stijlbeweging. Daarnaast leidde ze ook een eigen leven: ze verkeerde in de Verenigde Staten in jazzkringen, en adviseerde Peggy Guggenheim. Na de dood van Nelly van Doesburg, droeg haar nicht Wies van Moorsel zorg voor het Van Doesburg-archief en de overdracht aan de Staat. Wies van Moorsel schreef deze biografie met gebruikmaking van de autobiografische notities van haar tante.

Jan de Roos

Met enige schroom. Pioniers van het lokaal bestuur

Centrum voor Lokaal Bestuur/Wiardi Beckman Stichting, 2000, f30,-.

Ter gelegenheid van de eerste Dag van de Arbeid in het nieuwe millennium publiceerde de Partij van de Arbeid dit boek. Het bevat korte levensschetsen van raadsleden, wethouders en burgemeesters die op lokaal

niveau in de afgelopen eeuw een voortrekkersrol speelden. Naast aandacht voor bijvoorbeeld Dirk van Eck, de eerste 'rode' burgemeester van Nederland (1867-1948) zijn ook schetsen gewijd aan belangrijke vrouwen, zoals Truus Smulders-Beliën, de eerste vrouwelijke burgemeester (1903-1966) en Eiske ten Bos-Harkema (1885-1962), de eerste vrouwelijke SDAP-wethouder. Het boek, dat prachtig is vormgegeven en vele foto's en illustraties bevat, is te bestellen door f30,- over te maken op Postbanknr. 3479700, t.n.v. PvdA-brochures Amsterdam, o.v.v. bestelnummer 859.

Agnes Sneller en Agnes Verbiest

Wat woorden doen. Cursusboek genderlinguïstiek

Coutinho, 2000, f29,50.

De veelsoortige onderzoeksactiviteiten naar genderaspecten van taal en tekst zijn door Sneller en Verbiest gebundeld in een praktisch boek. Met deze inleiding in de genderlinguïstiek brengen de auteurs de grote verscheidenheid aan benaderingen onder de aandacht van allen die inzicht willen krijgen in de historisch gegroeide, op macht berustende genderverwoordingen in taal en tekst en in de structurele aspecten daarvan.

Paul Vandenbroeck

Azetta. Berbervrouwen en hun kunst

Ludion/Paleis voor Schone Kunsten Brussel, 2000, f74,95.

Na de tentoonstelling 'Elck zijn waerom' met werk van vrouwelijke kunstenaars uit de afgelopen vijf eeuwen, organiseerde een Belgische kunstinstelling nu opnieuw een bijzondere tentoonstelling: 'Borderline'. Tot 21 mei was deze expositie van negentiende- en twintigste-eeuwse textielkunst van Berbervrouwen te zien in het Paleis voor Schone Kunsten Brussel. De schitterende catalogus met vele afbeeldingen van de kunst die vrouwen uit de Noord-Afrikaanse plattelandsamenleving voortbrachten gaat langer mee. In de catalogus wordt inzicht gegeven in een bijzondere kunstvorm waarmee vrouwen uit een traditionele Mahgreb-gemeenschap door improvisatie met structuren, patronen en motieven een felheid, gevoeligheid en verbeeldingskracht uitstraalt.

Hilde van Wijngaarden

Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700

Bert Bakker, 2000, f52,75.

Met haar dissertatie vertelt Hilde van Wijngaarden het verhaal van de armen in de zeventiende eeuw. Aan de hand van de geschiedenis van enkele arme gezinnen in Zwolle wordt een gedetailleerd beeld geschetst van het dagelijkse leven van weduwen met kinderen, zieken en bejaarden, en de manier waarop de Zwollenaren toentertijd met elkaar omgingen. Hilde van Wijngaarden, winnares van de Johanna Naberprijs 1994, ontving voor haar proefschrift de prijs voor de Zwolse geschiedenis.

De 'vernietigende kracht' van vrouwen en liefde

Vorig jaar promoveerde kunsthistorica Yvonne Bleyerveld aan de Vrije Universiteit op haar proefschrift *Hoe bedriechlijk dat die vrouwen zijn. Vrouwenlisten in de beeldende kunst in de Nederlanden, 1350-1650*. Binnenkort verschijnt de handeditie van dit mooie boek. Bleyerveld verzamelde en onderzocht een groot corpus van vrouwenlisten in de beeldende kunst en legde verbanden met de literaire traditie. Zij laat in haar boek zien hoe wijdverbreid het thema was, voor welk publiek het bestemd was en wat de functies van de vrouwenlisten waren.

Vrouwenlisten zijn verhalen uit de bijbel en klassieke oudheid of middeleeuwse legenden waarin vrouwen op bedrieglijke wijze beroemde mannen vernederen of ten val brengen. Een bekende bijbelse vrouwenlist is het verhaal van Simson en Delila. De onoverwinnelijk geachte Simson doodde met zijn blote handen een leeuw, vermoordde duizend Filistijnen met een ezelskaak en rukte de deuren uit de stadspoort van Gaza, maar bleek niet in staat zich te verweren tegen de verleidingskrachten van een vrouw, Delila. Hij gaf aan haar het zorgvuldig bewaarde geheim van zijn bovenmenselijke kracht prijs door haar toe te vertrouwen dat hij deze te danken had aan zijn lange lokken. Vervolgens was hij reddeloos verloren: zijn vijanden knipten hem in zijn slaap zijn vlechten af, namen hem gevangen en maakten hem blind. Bekend is ook de legende van een anonieme, Romeinse keizersdochter die de middeleeuwse tovenaars Virgilius te kijk zette. Hij verklaarde haar de liefde en zij sprak met hem af dat zij hem in een mand aan een touw zou ophalen naar haar torenkamer, maar liet hem halverwege hangen en maakte hem zo tot het mikpunt van spot. In beide verhalen wordt de verliefdheid voor een vrouw

een man fataal, zoals kenmerkend is voor het genre.

Ook de tegenhanger van de vrouwenlisten, de vrouwenlof, komt in het boek zijdelings aan bod. Het is interessant dat enkele vrouwelijke hoofdpersonen uit vrouwenlisten tevens fungeren als krachtige heldinnen in vrouwenloven. Judith bijvoorbeeld, de hoofdpersoon uit het gelijknamige apocriefe bijbelboek, geldt als 'bedrieglijke vrouw', omdat zij legeraanvoerder Holofernes het hoofd op hol bracht en hem vervolgens in zijn slaap vermoordde, maar ook als exemplum van vrouwelijke deugdzaamheid, omdat zij op die manier haar eigen volk redde. De invalshoek en het beoogde publiek (richt je je op de rol van de man of op

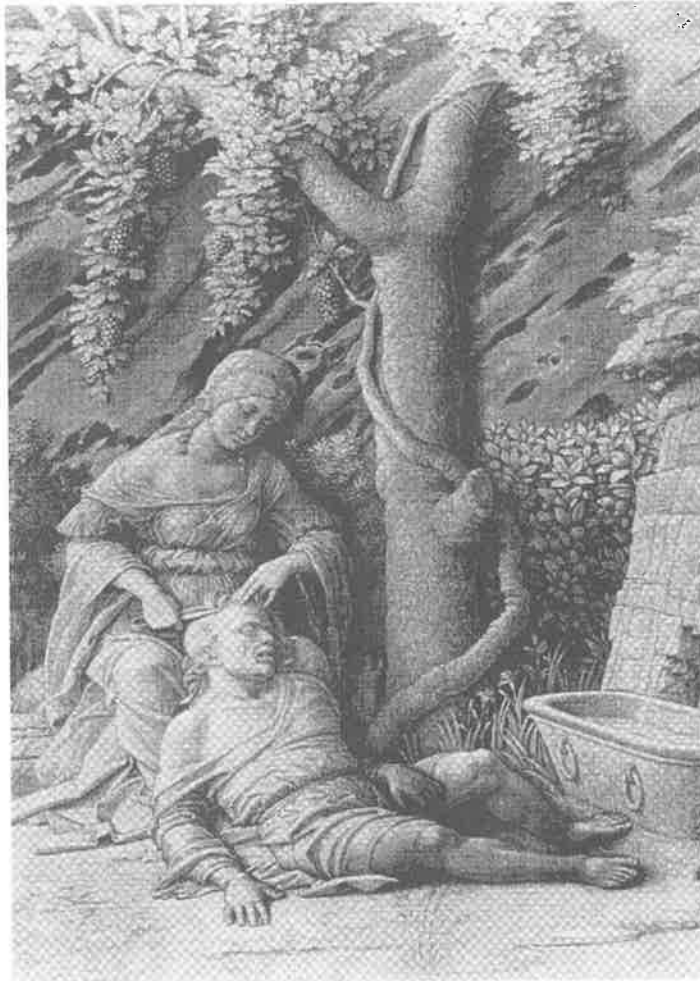
en voorwerpen je de afbeeldingen tegen kunt komen. Bleyerveld vond ze niet alleen in de prentkunst en schilderkunst, maar bijvoorbeeld ook op balken in stadhuizen (in het stadhuis van Kortrijk bevindt zich een unieke serie van acht van deze beeldverhalen), op koorbanken, op ruitjes in woonhuizen, op drankbokalen en op bedden. Ook in de literatuur is het thema lange tijd populair. Kennelijk waren de verhalen bekend bij een breed publiek en vervulden ze een bepaalde rol. Maar wat voor rol? Bleyerveld benadrukt dat in verschillende contexten verschillende interpretaties mogelijk zijn. Maar in het algemeen waarschuwen de literaire verhalen mannen voor de 'bedrieglijke verleidingskrachten' van vrouwen

of voor de macht van de liefde. Het onderscheid tussen beide functies is niet altijd even gemakkelijk te maken. Voor de beeldende kunst is het nog lastiger precieze betekenissen vast te stellen. Waarschijnlijk hadden de beelden meerdere connotaties. Wel lijkt in de beeldtraditie de macht van vrouwen meer nadruk te krijgen dan de macht van de liefde. In beide gevallen zijn mannen het slachtoffer: zij gedragen zich door hun verliefdheid als dwazen.

Bleyerveld plaatst de traditie in de context van de vroegmoderne zorg om de eer. Zij stelt dat de verhalen en beelden vooral bedoeld zijn als waarschuwing en vermaak voor mannen. Men wordt voorgehouden hoe belangrijk het is hun zelfbeheersing te bewaren en zich niet het hoofd op hol te laten brengen door vrouwen. Wie als man geen terughoudendheid betracht maar zich door zijn lustgevoelens laat leiden, gedraagt zich als een zot en verspeelt op die manier zijn maatschappelijke reputatie. Vrouwenlisten zijn dus oproepen tot mannelijke zelfbeheersing en matigheid. *Hoe bedriechlijk dat die vrouwen zijn* verschijnt ongeveer tegelijk met deze *Historica*. Het boek is mooi geïllustreerd

met ruim tweehonderd afbeeldingen van vrouwenlisten die de vele verschijningsvormen van het thema laten zien. Yvonne Bleyerveld weet er met haar vlotte pen en haar afgewogen oordeel onderhoudend over te vertellen.

Simone Veld.

Andrea Mantegna, *Simson en Delila*, ca. 1490-95. (Bron: National Gallery, London. Inv. Nr. NG 1145)

die van de vrouw) waarmee een vrouwenlist gelezen en bekeken werd, bepaalde dus mede de waardering voor de vrouw daarin.

Vrouwenlisten komen zowel in de beeldende kunst als in de literatuur veelvuldig voor. Het is verbazingwekkend op hoeveel verschillende plaatsen